

— ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ —

MARK MAZOWER
(επιμέλεια)

ΔΙΚΤΥΑ ΕΞΟΥΣΙΑΣ
ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

Δοκίμια προς τιμήν του Τζον Κάμπελ

Μετάφραση
ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΥΡΕΜΕΝΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Περιεχόμενα

Οι συνεργάτες του τόμου	9
1. Η πολιτική του οθωμανικού κράτους στο εμπόριο και τη ναυτιλία της Μεσογείου, περ. 1780-περ. 1820: Η άνοδος του ελληνοκράτους οθωμανικού εμπορικού στόλου <i>Τζελίνα Χαριλάου και Σοφία Λαΐου</i>	15
2. Οι γυναίκες στην Ελληνική Επανάσταση <i>Ελένη Αγγελολιάτη-Τσουγκράκη</i>	75
3. Χωρικοί, πρόκριτοι και κατάρρευση της αυτοκρατορίας: — η Παναγία της Τήνου <i>Mark Mazower</i>	107
4. Βλέποντας όνειρα για θαμμένες εικόνες στο βασίλειο της Ελλάδος <i>Charles Stewart</i>	135
5. Δεσμοί που έγιναν δύναμη: πελατειακό σύστημα, εθνικισμός και κομματικές στρατηγικές στην ελληνική Μακεδονία (1900-1950) <i>Βασίλης Κ. Γούναρης</i>	163
6. «Νεότερη Ελλάδα»: Μια παλιά αντιγνωμία <i>Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος</i>	191
7. Αντρέας Παπανδρέου, ριζοσπάστης χωρίς αντικείμενο <i>Θάνος Βερέμης</i>	201
8. Ο εθνογράφος ως θεωρητικός: ο John Campbell και η δύναμη της λεπτομέρειας <i>Michael Herzfeld</i>	215

Τίτλος πρωτοτύπου: *Networks of Power in Modern Greece. Essays in Honour of John Campbell*

© Mark Mazower and the Contributors, 2008

© για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Πρώτη έκδοση: Οκτώβριος 2014

ISBN 978-960-221-622-4

Σελοδοποίηση: Σούλα Αργυρίου

Διορθώσεις: Νερίνα Κιοσεόγλου

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα,

τηλ.: 210 3806305, fax: 210 3838173

e-mail: alexpubl@alexandria-publ.gr

http://www.alexandria-publ.gr

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξοφίλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η πολιτική του οθωμανικού κράτους στο εμπόριο και τη ναυτιλία της Μεσογείου, περ. 1780-περ. 1820: η άνοδος του ελληνόκτητου οθωμανικού εμπορικού στόλου¹

Τζελίνα Χαγλάυτη και Σοφία Λαΐου

«Τι ήταν τελικά το οθωμανικό πλοίο; Λίγοι ήταν οι ντόπιοι θαλασσινοί που γνώριζαν έστω και έναν από τους κανόνες της θάλασσας: τα χαρτιά τους ήταν συχνά ακατανόητα, τα πληρώματά τους αρνούνταν αποφασιστικά την έρευνα. Ο τίμιος Έλληνας ή Μουσουλμάνος ήταν συνήθως οπλισμένος σαν αστακός για να υπερασπίσει τον εαυτό του: μπορούσε να υψώσει την κοκκινολευκογάλανη σημαία του Οθωμανού γκιαούρη, την πρασινοασπροκόκκινη του καλού Μουσουλμάνου, τη βρετανική αν ερχόταν από τα Ιόνια νησιά, ή μια λουριδωτή γαλανόλευκη αν βρισκόταν σε ελληνικά νερά. Ο μόνος τρόπος για πραγματική εξακρίβωση ήταν να δεις το φορτίο του και τα έγγραφα του πλοίου του. Έτσι οι κυβερνήτες του πολέμου ναυτικού, εκτός κι αν έπιαναν στα πράσα έναν πειρατή, κινδύνευαν να

1. Μια πρώτη μορφή αυτού του άρθρου παρουσιάστηκε στο ΙΔ' Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής Ιστορίας του Ελσίνκι τον Αύγουστο του 2006, με τίτλο «Ottoman State, Finance and Maritime Trade: the Emergence of an Ottoman-Greek Fleet, 1780-1820» [Οθωμανικό κράτος, οικονομικά και ναυτεμπόριο: η ανάδυση ενός Οθωμανικού Ελληνικού Στόλου, 1780-1820].

προκαλέσουν διπλωματικό επεισόδιο κάθε φορά που έστελναν άγημα νηοφίας για να ερευνήσουν ένα ύποπτο σκάφος.»²

Η περιγραφή αυτή των οθωμανικών πλοίων, γραμμένη από έναν Βρετανό ιστορικό, υπονοεί ότι δεν υπήρχαν κανόνες ή κανονισμοί, ότι τα οθωμανικά σκάφη, είτε ανήκαν σε χριστιανούς είτε σε μουσουλμάνους, δεν υπόκειντο σε κανένα νομικό καθεστώς και ότι ήταν συνώνυμα της πειρατείας και της απάτης. Πολλοί ιστορικοί συμμερίζονται αυτή την άποψη. Το κύριο ρεύμα της ελληνικής ιστοριογραφίας, ειδικότερα, αγνόησε το οθωμανικό πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο στο οποίο λειτουργήσαν οι Οθωμανοί Έλληνες πλοιοκτήτες και καπετάνιοι. Πίσω από αυτή τη στάση, που δικαιολογείται ίσως από το γεγονός ότι έως πρόσφατα η πρόσβαση στις οθωμανικές πηγές ήταν δύσκολη, υπήρχε η πεποίθηση ότι το οθωμανικό κράτος δεν έδενε κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη ναυτιλία και το εμπόριο, καθώς το δεύτερο δεν συνέπιπτε με τη στρατιωτική, θρησκευτική και γραφειοκρατική δομή της «οθωμανικής φεουδαρχίας».³

Η αποξένωση των Οθωμανών από τη θάλασσα είναι ένα «παμπάλαιο σήμα κατατεθέν» βασισμένο σε «πολιτισμικούς όρους», γράφει ο Edhem Eldem.⁴ «Τους Οθωμανούς τους έβλεπαν και/ή τους φαντάζονταν σαν Τούρκους και άρα τους απέδιδαν όλα τα πολιτιστικά γνωρίσματα ενός νομαδικού λαού που οι δεσμοί του με τη θάλασσα ήταν εξ ορισμού χαλαροί, μακρινοί και στην καλύτερη περίπτωση τυχαί-

2. Allan Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution. Collected Essays*, τόμ. 1, επιμέλεια Edward Ingram, Λονδίνο: Frank Cass, 1993, σ. 166.

3. Βασίλης Κρεμμυδής, «Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η αναγκαστική αυτονομία του εμπορίου», *Ο Πολίτης* 40 (1997), σ. 33 και γενικά, σ. 30-3. Για μια ανάλυση της άποψης, που όμως εκφράστηκε με πιο άμεσο τρόπο, βλ. Κωνσταντίνος Αλεξανδρής, *Η αναβίωση της θαλάσσιας μας δυνάμεως κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα: Έκδοσις Ιστορικής Υπηρεσίας Β.Ν., 1960, σ. 27, 35.

4. Edhem Eldem, «Strangers in their Own Seas? The Ottomans in the Eastern Mediterranean Basin in the Second Half of the Eighteenth Century», αδημοσίευτη εργασία. Ενχρησιμοποιώ τον καθηγητή Eldem που μας διέθεσε αυτή την εργασία, η οποία πρόσφατα δημοσιεύτηκε στα τουρκικά με τίτλο «Kontrolü Kaybetmek: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Osmanlı Varlığı», Ö. Kumrular (επιμ.), *Türkler ve Deniz*, Κωνσταντινούπολη: Kitap Yayınevi, 2007, σ. 63-78.

ον». Η ελληνική εθνική ιστοριογραφία ακολουθεί αυτή τη γραμμή, ερμηνεύοντας το γεγονός ότι το οθωμανικό αυτοκρατορικό ναυτικό βασιζόταν στους Έλληνες ναυτικούς ως έκφραση της «αμέλειας και της ανικανότητας» των «Τούρκων» στο εμπόριο και τη ναυτιλία. «Και ήτο φυσικόν να αναπτυχθή το εμπόριον υπό των Ελλήνων ένεκα της αρχαίας εμπορικής αυτών παραδόσεως, της βυζαντινής εμπορικής κληρονομίας, του ιδίου θαλασσίου περιβάλλοντος και της οπισθοδρομικότητας του κατακτητού.»⁵ Χρησιμοποιεί επίσης βιολογικές εξηγήσεις για να στηρίζει την «φυσικὴν τὸν Τούρκων πρὸς τὴν θάλασσαν αποστροφὴν».⁶ Το γεγονός ότι το οθωμανικό κράτος δεν είχε εμπορικό στόλο άξιο λόγου και ότι όχι μόνο το διεθνές αλλά και το εγχώριο εμπόριό του τον 18ο αιώνα ήταν στα χέρια των Γάλλων είναι ένα επιχείρημα που το συναντάμε συχνά, ιδίως στη γαλλόφωνη βιβλιογραφία.⁷

Αληθεύει οπωσδήποτε ότι την περίοδο που εξετάζουμε οι Έλληνες της ανατολικής Μεσογείου ανέπτυξαν αξιόλογο στόλο έχοντας σαν βάση τα νησιά και τα εμπορικά λιμάνια του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους. Το έκαναν αυτό ως Οθωμανοί ή Βενετοί υπήκοοι και κάτω από διάφορες σημαίες, κυρίως την οθωμανική. Όμως χάρη στα αποτελέσματα ενός μείζονος ερευνητικού προγράμματος από το οποίο προέκυψαν και τα αρχαικά τεκμήρια για τούτη την εργασία, πολλές από τις παλιότερες παραδοχές που περιγράψαμε πιο πάνω επιδέχονται αμφισβήτηση.⁸ Ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι διτ-

5. Αλέξανδρος Χουμανίδης, «Περί της οικονομίας και ναυτιλίας των τριών νήσων Ύφρας, Σπετσίων και Ψαρών κατά την Τουρκοκρατίαν», *Επιστημονική Επετηρίς της Παντείου Αναστάσης Σχολής Πολιτικών Επιστημών*, Αθήνα 1972, σ. 180.

6. Μιχαήλ Λαμπρινίδης, *Ιστορικά σελίδες (1320-1821). Οι Άλβανοι κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον. Ύφρα-Σπέτσια*, Αθήνα 1907, ανατύπωση Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία, 1987, σ. 38.

7. Daniel Panzac, «International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th century», *International Journal of Middle East Studies*, 24, 2 (1992), σ. 189-206. Βλ. επίσης Eldem, «Strangers in their Own Seas?».

8. Το ερευνητικό πρόγραμμα είχε τίτλο «Greek Maritime History in the Eighteenth Century» [Ελληνική ναυτική ιστορία τον δέκατο όγδοο αιώνα] και χρηματοδοτήθηκε από την ΕΕ και το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας. Στόχος του ήταν η ταύτιση, η χαρτογράφηση και η ερμηνεία της πορείας του στόλου των Οθωμανών και

τός. Πρώτον, να καταδείξει τη σπουδαιότητα του οθωμανικού στόλου, που ασχολούνταν με το οθωμανικό εξωτερικό και εγγώριο εμπόριο με πλήρως εξοπλισμένα ποντοπόρα σκάφη τα οποία ανήκαν σε Οθωμανούς Έλληνες. Σκάφη με οθωμανική σημαία εμπορεύονταν σε όλα τα κύρια λιμάνια της Ιταλίας και της Μάλτας από τις αρχές του 18ου αιώνα και παρουσίασαν εξαιρετική ανάπτυξη μετά τη δεκαετία του 1780. Το αρχαικό υλικό τεκμηριώνει επίσης την ύπαρξη ενός μεγάλου ακτοπλοϊκού εμπορικού στόλου που εξασφάλιζε μεγάλο μερίδιο του εμπορίου μικρών αποστάσεων της αυτοκρατορίας. Ο δεύτερος στόχος είναι να εξεταστεί η πολιτική του οθωμανικού κράτους όσον αφορά το εμπορικό ναυτικό και το εμπόριο. Τα τεκμήρια από τα αρχεία της Κωνσταντινούπολης δείχνουν ότι τηρούνταν συστηματικά στοιχεία για όλα τα σκάφη με οθωμανική σημαία, στη βάση μιας πολιτικής που την είχε εγκαινιάσει ο Σελίμ Γ' (1789-1807) και αποσκοπούσε στην προστασία όλων των πλοίων οθωμανικής σημαίας και των κυβερνητών τους, με συγκεκριμένο στόχο τον περιορισμό του ξένου ανταγωνισμού. Φαίνεται πως οι Λεβαντίνοι θαλασσιστοί και οι Οθωμανοί ηγεμόνες τους κατανούσαν μια χαρά «τους κανόνες της θάλασσας».

Τα οθωμανικά πλοία στη μεσογειακή ναυτιλία

Τη δεκαετία του 1780 οι κύριοι τοπικοί εμπορικοί στόλοι της Μεσογείου ήταν στα μεν δυτικά ο γαλλικός και οι στόλοι των ιταλικών

Βενετών Ελλήνων υπηκόων στο εμπόριο και τη ναυτιλία της Μεσογείου τον 18ο αιώνα. Επικεφαλής του προγράμματος ήταν η Τζελίνα Χαφλάυτη και η Κατερίνα Πακωνσταντινού, που ήταν η μεταδιδακτορική ερευνητριά την έρευνα στα Αρχεία της Κωνσταντινούπολης είχε αναλάβει η Σοφία Λαίφου. Η ομάδα είχε 20 μέλη, ανάμεσα τους Έλληνες, Τούρκους, Ιταλούς, Μαλτέζους και Ολλανδούς ερευνητές, που δούλεψαν στα Αρχεία της Βενετίας, της Κωνσταντινούπολης, της Τεργέστης, της Μάλτας, της σικελικής Μεσσηνίας, της Νάπολης, του Λιβόρνου, της Γένοβας, της Μασσαλίας, του Λονδίνου και του Άμστερνταμ, καθώς επίσης της Αθήνας, της Κέρκυρας, της Κεφαλονιάς, της Υόρκας και των Σπετσών. Καταγράφηκαν περισσότερα από 15.000 πλοία για την περίοδο 1700-1821.

κρατών, των Ισπανών και των Αυστριακών, στα δε ανατολικά οι Ρωγούζαιοι και ο οθωμανικός. Δεν ασχολούνταν όλοι οι στόλοι με τις μακρινές ρότες του μεσογειακού εμπορίου, δηλαδή του εμπορίου ανάμεσα στην ανατολική και τη δυτική Μεσόγειο και έξω από το Γιβραλτάρ. Οι Γάλλοι, σύμφωνα με τις στατιστικές του Ruggiero Romano για τους ευρωπαϊκούς εμπορικούς στόλους το 1786-1787, κατείχαν 5.268 πλοία με 729.340 τόνους· ωστόσο μόνο κάποια από αυτά τα πλοία ασχολούνταν με το εμπόριο της Μεσογείου· τα υπόλοιπα εμπορεύονταν στον Ατλαντικό και στη βόρεια Ευρώπη.⁹ Τα γαλλικά πλοία που έκαναν εμπόριο μεταξύ δυτικής και ανατολικής Μεσογείου ανήκαν εξολοκλήρου σχεδόν στη Μασσαλία, η οποία είχε το μονοπώλιο του εμπορίου με το Λεβάντε.¹⁰ Σύμφωνα με τις προαναφερθείσες στατιστικές, τα πέντε ιταλικά περιφερειακά κράτη (που παρά τις ποικίλες αλλαγές ισχύος κατά τη δεκαετία του 1780 είχαν παραμείνει όπως ήταν χωρισμένα λίγο-πολύ από τον 15ο αιώνα) κατείχαν όλα μαζί τον δεύτερο μεγαλύτερο στόλο της Μεσογείου με 2.350 πλοία (253.815 τόνους). Όμως πλοία μέσου μεγέθους 130-140 τόνων, που εμπορεύονταν στις μακρινές ρότες της Μεσογείου, διέθεταν μόνο οι στόλοι του Βασιλείου των Δύο Σικελιών (Νεάπολης) με 1.047 σκάφη (132.222 τόνους) και της Δημοκρατίας της Βενετίας με 418 σκάφη (60.332 τόνους). Οι άλλοι τρεις, η Γένοβα (με το Πεδεμόντιο), το Κράτος του Βατικανού και η Τοσκάνη, είχαν μικρά σκάφη που διεκπεραιώναν το τοπικό εμπόριο της ιταλικής χερσονήσου και το περιφερειακό εμπόριο εντός της δυτικής Μεσογείου, ιδίως προς τα γαλλικά και τα ισπανικά παράλια.

Ο τρίτος εμπορικός στόλος της Μεσογείου ήταν ο ισπανικός, με 1.202 πλοία (149.460 τόνους). Όλα σχεδόν τα μεγάλα ισπανικά πλοία απασχολούνταν στο αποικιακό εμπόριο· ο ισπανικός στόλος της Μεσογείου αποτελούνταν από μικρά σκάφη που ασκούσαν εμπόριο απο-

9. Για τις ναυτιλιακές στατιστικές όλων των ευρωπαϊκών στόλων το 1786-1787, βλ. Ruggiero Romano, «Per una valutazione della flotta mercantile europea alla fine del secolo XVIII», στο *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V, Μιλάνο 1962.

10. Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Παρίσι: Hachette, 1911, σ. 97.

κλειστικά στη δυτική Μεσόγειο και πολύ σπάνια προχωρούσαν πέρα από τη Σικελία και τη Μάλτα. Η τέταρτη δύναμη που ορθωνόταν στην Αδριατική – με κέντρο την Τεργέστη – ήταν η Αψβουργική Αυτοκρατορία, που στα τέλη της δεκαετίας του 1780 διέθετε στόλο από 1.142 πλοία (84.090 τόνους). Ο στόλος αυτός αποτελούνταν από σκάφη μικρού και μεσαίου μεγέθους, 74 τόνων κατά μέσο όρο, επανδρωμένα με πληρώματα από τη δαλματική ακτή, και δραστηριοποιούνταν κυρίως στο εμπόριο μεταξύ Αδριατικής και λιμανιών της ιταλικής χερσονήσου.¹¹

Οι δύο βασικοί τοπικοί στόλοι της ανατολικής Μεσογείου ήταν των Ραγούζαίων και των Οθωμανών. Οι Ραγούζαίοι, που το κράτος τους βρισκόταν υπό τη σκέπη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καταλέγονταν στους παραδοσιακούς τοπικούς θαλασσοπόρους των Βαλκανίων και εμπορεύονταν με μεγάλη πλοία στη Μεσόγειο. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα φαίνεται πως υπήρξε αύξηση των ναυτικών τους δραστηριοτήτων και, παρόλο που μετέφεραν επίσης φορτία από τη Θεσσαλονίκη και τη Σμύρνη, ασχολούνταν εντατικά με τη γραμμή Αλεξάνδρεια-Λιβόρνο.¹² Το 1786 είχαν 163 σκάφη με 40.479 τόνους, που σημαίνει σκάφη 250 τόνων κατά μέσο όρο.¹³ Ο Ruggiero Romano στη στατιστική του δεν περιλαμβάνει τον οθωμανικό στόλο, καθώς δεν υπήρχαν σχέδόν καθόλου διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για τα σκάφη οθωμανικής σημαίας που εμπορεύονταν στις μακρινές ρότες της Μεσογείου, είτε μέσα στα όρια της ανατολικής Μεσογείου είτε ανάμεσα στη δυτική και την ανατολική Μεσόγειο. Για τη δεκαετία του 1780 υπάρχει μια εκτίμηση για 400 περίπου σκάφη (48.000 τόνους)· ο στόλος αποτελούνταν από σκάφη 120 τόνων κατά μέσο όρο.¹⁴ Φαίνεται λοιπόν ότι τη δεκαετία του 1780 ο

11. Βλ. σημ. 9.

12. Jean Pierre Filippini, «Ragusa e l'attività commerciale livornese nel Settecento» στο Jean Pierre Filippini, *Il porto di Livorno e la Toscana (1676-1814)*, τόμος 2, Edizioni Scientifiche Italiane, 1998, σ. 84.

13. Romano, ό.π.

14. Ο αριθμός των 400 οθωμανικών πλοίων είναι μια εκτίμηση που βασίζεται στις γαλλικές πηγές, και τον δίνει ο Traian Stoianovich, «L'Economie balkanique aux XVIIe et XVIIIe siècles (principalement d'après les archives consulaires fran-

οθωμανικός στόλος ήταν συγκρίσιμος με τους στόλους των άλλοτε παντοδύναμων ναυτικών δυνάμεων της Γένουας και της Βενετίας, ή ίσως και μεγαλύτερος.

Ο οθωμανικός στόλος δραστηριοποιούνταν στις μακρινές ρότες της Μεσογείου και οι Έλληνες ήταν οι παραδοσιακοί τοπικοί θαλασσινοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: κατετάντοι και ναυτικοί στην Κωνσταντινούπολη, στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και του Αιγαίου· καραβομαραγκοί στα οθωμανικά ναυπηγεία· πληρώματα στον αυτοκρατορικό οθωμανικό στόλο, ή πληρώματα και καπετάνιοι στους στόλους των Μπαρμπάρεων κουρσάρων.¹⁵ Είχαν στην κυριότητά τους μικρά πλεούμενα για το παράκτιο εμπόριο ανάμεσα στα νησιά και στα κύρια παράλια της Ελλάδας και της Μικράς Ασίας. Τον ύστερο 18ο αιώνα έγιναν ο πιο δυναμικός ουδέτερος στόλος της Μεσογείου και επωφελήθηκαν από τις ευρωπαϊκές αντιπαλοότητες για τον οικονομικό και πολιτικό έλεγχο του Λεβάντε. Ανταγωνίστηκαν τους άλλους σημαντικούς βορειοευρωπαϊκούς στόλους που εμπορεύονταν στη Μεσόγειο, όπως ήταν ο βρετανικός, ο ολλανδικός, ο σουηδικός και ο δανέζικος.¹⁶ Στο τέλος των ναπολεόντειων πολέμων είχαν υπερδιπλασιάσει το στόλο τους υπό οθωμανική σημαία. Μετά τη δεκαετία του 1820 οι Έλληνες υπό τη σημαία του ελληνικού

caises)», διατριβή, doctorat d'université, Université de Paris, 1952, σ. 114, και αναφέρεται στο Γεώργιο Β. Λέον (Λεονταρίτης), «Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)», στο Στέλιος Α. Παπαδόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1972, σ. 42.

15. Βασίλης Σφινδέρας, *Τα ελληνικά πλοία του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968· Αικατερίνη Μπεκιφόργλου-Εξαδάκτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1994, σ. 138-49· Halil Inalcik και Donald Quataert (επιμ.), *An Economic History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, 1994, σ. 181· Νίκος Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1996, σ. 157.

16. Σύμφωνα με τη στατιστική του Romano για τη ναυτιλία, οι Βρετανοί το 1786 είχαν τον μεγαλύτερο ευρωπαϊκό στόλο με 881.963 τόνους και ακολουθούσαν οι Κάτω Χώρες με 1.871 πλοία 397.709 τόνων και οι Σουηδοί με 1.224 πλοία 169.279 τόνων. Οι γαλλοασιακές πόλεις διέθεταν τον τέταρτο μεγαλύτερο βορειοευρωπαϊκό στόλο με 567 πλοία 101.347 τόνων και οι Πορτογάλοι τον πέμπτο με 300 πλοία 84.843 τόνων. Romano, «Per una valutazione».

κράτους έγιναν, μαζί με τους Βρετανούς, οι κύριοι μεταφορείς της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας για τον υπόλοιπο 19ο αιώνα.¹⁷

Αποτελέσματα

Ανακαλύψαμε οθωμανικά ελληνικά σκάφη και άλλα ελληνόκτητα σκάφη διαφόρων σημαιών στη Βενετία, την Τεργέστη, τη Μάλτα, το Λιβόρνο, τη Γένοβα, τη Μασσαλία, τη Βαρκελώνη, τη Μάλαγα και το Κάντιθ. Σε όλα τα λιμάνια εκτός από τη Βενετία σώζονται Αρχαία Υγειονομεία για το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα και ως τα μέσα του 19ου. Σε αυτά υπάρχουν λεπτομερείς και αξιόλογες πληροφορίες, όπως αυτές καταγράφηκαν από τους υπεύθυνους της καραντίνας, με βάση τη δήλωση των πλοιάρχων τους, και αφορούν το όνομα του πλοίου, τον τύπο του, το όνομα του πλοιάρχου, τον τόπο προέλευσης, την εθνικότητα του σκάφους, τον αριθμό των ναυτικών, το λιμάνι ή τα λιμάνια όπου είχαν φορτωθεί φορτία, το είδος του φορτίου και το βάρος, τη διάρκεια του ταξιδιού, τα λιμάνια προσέγγισης, τους εμπούρους για τους οποίους προορίζονταν τα φορτία (για τις πηγές βλ. Παράρτημα Ι).

Τα επεξεργασμένα στοιχεία που εμφανίζονται στον Πίνακα 1 και παρουσιάζουν τον ετήσιο μέσο όρο για κάθε πεντάχρονη περίοδο άφιξης ελληνόκτητων πλοίων με οθωμανική και άλλες σημαίες αναδεικνύουν με ενάργεια την εντυπωσιακή αύξηση των ελληνόκτητων σκαφών στα λιμάνια της Ιταλίας, της Μάλτας, της Γαλλίας και της Ισπανίας. Από το 1773 ως το 1787 ο αριθμός των ελληνόκτητων σκαφών που μπήκε σε αυτά τα λιμάνια πενταπλασιάστηκε, από 36 σκάφη σε 166· η ελαφρά κάμψη της περιόδου 1788-1792 οφείλεται στον δεύτερο Ρωσο-τουρκικό πόλεμο. Τα πρώτα πέντε χρόνια των ναπολε-

17. Τζελίνα Χαριλάου, *A History of Greek-owned Shipping: The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, Λονδίνο: Routledge, 1996, πίνακας 3.5-3.13 [=Ιστορία της Ελληνόκτητης Ναυτιλίας: 19ος-20ός αιώνας, Αθήνα: Νεφέλη, 2001].

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ετήσιος μέσος όρος για κάθε πενταετία του αριθμού ελληνόκτητων πλοίων που αφίχθηκαν στα λιμάνια Βενετίας, Τεργέστης, Μάλτας,

Λιβόρνου, Γένοβας, Μασσαλίας, Βαρκελώνης, Μάλαγας και Κάντιθ

Έτος Βενετία	Τεργέστη	Μάλτα	Λιβόρνο	Γένοβα	Μασσαλία	Βαρκελώνη	Μάλαγα	Κάντιθ	Σύνολο
1768-1772	8	11	9	10					38
1773-1777	11	6	5	14					36
1778-1782	13	26	25	18					82
1783-1787	11	40	73	30	12				166
1788-1792	13	14	55	39	7				128
1793-1797	10	25	39	71	134	33			312
1798-1802	7	3	63	71	110	15	12	9	290
1803-1807	17	1	147	91	13	22	35	23	349

Πηγή: Παράρτημα II

όντειον πολέμων ο ετήσιος αριθμός των ελληνόκτητων πλοίων που μπήκαν στα προαναφερθέντα λιμάνια σχεδόν τριπλασιάστηκε σε σχέση με την προηγούμενη πενταετία, από 128 αφίξεις πλοίων το χρόνο το 1788-1792 σε 312 το 1793-1797. Λόγω των γαλλικών κατακτήσεων και της εκστρατείας του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο υπήρξαν κάποια προβλήματα στο θαλάσσιο εμπόριο, ιδίως την περίοδο 1798-1802· ο ετήσιος αριθμός των ελληνόκτητων πλοίων έπεσε στα 290. Την επόμενη πενταετία, οπότε ξεκίνησε ο πειριωτικός αποκλεισμός το 1806, τα ελληνόκτητα σκάφη που εμπορεύονταν στα λιμάνια της

- Σιμόπουλος, Κ. (1979-1984) *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, 1-5, Αθήνα.
- Σουρμελής, Διονύσιος (1834) *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ Ελευθερίας Αγώνα Αρχόμενη από της Επαναστάσεως μέχρι της Αποκαταστάσεως των Πραγμάτων*. Διηρημένη εις Τρία Βιβλία, Αίγινα.
- Σπηλιάδης, Νικόλαος (1851-1857) *Απομνημονεύματα δια να Χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν* (1821-1843), έκδ. Χ. Ν. Φυλάδα-φεύς, 1-5, Αθήνα.
- Σπυρομυλίου (1957) *Απομνημονεύματα της Δευτέρας Πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-6*, Εισαγωγή Ιω. Βλαχογιάννη, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Γ. Τσουκαλά και Υιού.
- Σταματόπουλος, Τ.Α. (1971-1975) *Ο Εσωτερικός Αγώνας πριν και μετά την Επανάσταση*, 1-4, Αθήνα: Κάλβος.
- Τασούλας, Μανουήλ (1997) *Μαντώ Μαυρογένους*. Ιστορικό Αρχείο, 2η έκδ. Αθήνα: Δήμος Μυκόνου και «Περβολάκη».
- Τρικούπης, Σπυρίδων (1860-1862) *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, 2η έκδ., 1-4, Αθήνα.
- Φυλάκμων, Ιωάννης (1859-1861) *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, 1-4, Αθήνα.
- Φραντζής, Αμβρόσιος (1839-1841) *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Αρχόμενη από του Έτους 1715 και Αήγουσα το 1835, 1-2, Αθήνα.
- Φωτάκος, Φώτιος Χ. (λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Φώτιου Χρυσανθοπούλου) (1899) *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, 1-2, Αθήνα.
- Χρήστος Βυζάντιος, (1957) *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν Εκστρατειών και Μαχών των Μετέχοντων Τακτικός Στρατός από τον 1821 μέχρι του 1833*, έκδ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Γ. Τσουκαλά και Υιού.
- Ψύλλας, Γεώργιος (1974) *Απομνημονεύματα του Βίου μου*, Εισαγωγή: Νικόλαος Λούρος, έκδ. Ελευθέριος Γ. Πρεβελάκης, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας* 8, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Χωρικοί, πρόκριτοι και κατάρρευση της αυτοκρατορίας: Η Παναγία της Τήνου

Mark Mazower

Βλέπουμε πως ενώ η οργάνωση της διοίκησης βαίνει τρόπον τινά καθαριστικά, από την κεντρική Κυβέρνηση προς την κοινότητα του χωριού, αλλά χάνει σε ισχύ και σε ικανότητα να παίρνει αποφάσεις όσο πιο μακριά εκτείνεται από την αφετηρία της, η δομή του συστήματος πατρωνίας, που βασίζεται στις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε πελάτες οι οποίοι αναζητούν έναν άνθρωπο που να έχει την ικανότητα και τις διασυνδέσεις φιλίας ώστε να τους προστατεύει, και σ' έναν πάτρονα ο οποίος αποδέχεται αυτά τα καθήκοντα με αντάλλαγμα την πολιτική τους αφοσίωση, η δομή αυτή αναπτύσσεται προς τα πάνω...

Το καλοκαίρι του 1824 –μέσα Αυγούστου, δυο μέρες μετά τη γιορτή της Παναγίας–, ο καθολικός επίσκοπος Τήνου έγραφε στον ανώτερό του στη Σύμρνη για ένα συνταρακτικό επεισόδιο που είχε μόλις συμβεί σ' ένα από τα ορεινά χωριά του νησιού:

Οι *coloni* μου από το χωριό Λιβάδα μου λένε πως σήμερα το πρωί 20 περίπου ένοπλοι χωρικοί από το Φαλατάδο πήγαν στην εκκλησία

σκευτικού παράγοντα στον ελληνικό πόλεμο της ανεξαρτησίας, που έχει κάπως παραμεληθεί, και να δείχθει πόσο εφαρμόσιμες παραμένουν για τον ιστορικό οι εμβασύνσεις του John Campbell στη φύση της ελληνικής πολιτικής.

Το 1821 και το 1822, καθώς ξεσπούσαν εξεγέρσεις εναντίον των Τούρκων σε διάφορα μέρη της ηπειρωτικής χώρας, η Παναγία εμφανίστηκε σε αρκετούς Τηνιακούς σε διαδοχικά όνειρα. Είτε σε έναν από αυτούς πού να σκάψει – αν και όταν αυτός δεν βρήκε τίποτα, ο ορθόδοξος επίσκοπος Γαβριήλ απέδωσε το όνειρο σε «έργο του διαβόλου». Έπειτα η Παναγία επισκέφθηκε πολλές φορές μια μοναχή, την Πελαγία, επαναλαμβάνοντας τις οδηγίες να σκάψουν «στο χωράφι του Δοξάρá» πάνω από το λιμάνι του Αγίου Νικολάου και να χτίσουν εκεί μια εκκλησία, «ακριβώς όπως ήταν πριν».³ Η ευσέβεια της Πελαγίας ενέπνεε σεβασμό, κι έτσι ο Γαβριήλ δέχθηκε πως δεν επρόκειτο και πάλι για επίσκεψη του διαβόλου. Όμως η γυναίκα του Δοξάρá – ο ίδιος έλειπε – δεν έδινε άδεια να ξεκινήσει το σκάψιμο, ώσπου ένας θυμωμένος φουστανελοφόρος στρατιώτης εμφανίστηκε σ' αυτήν σε όνειρο, με γυμνό σταθί. Παρά τη σκληρή δουλειά δεν βρέθηκε τίποτα, και το χειμώνα του 1822 έπεσε θανατικό στο νησί. Όταν όμως οι σκαφτιάδες σταμάτησαν, η Πελαγία έλαβε πάλι ειδοποίηση από την Παναγία: ο Γαβριήλ ερμήνευσε το θανατικό ως τιμωρία για την έλλειψη ζέσης των κατοίκων, και οι σκαφτιάδες, παρά το ότι δεν είχαν βρει τίποτα, έχτισαν ένα εκκλησάκι στο σημείο όπου ήταν μια παλιά πηγή. Έπειτα, τον Ιανουάριο του 1823, το φτυάρι ενός εργάτη έκοψε στα δύο ένα κομμάτι ξύλο. Ήταν μια εικόνα που οι κάτοικοι την αναγνώρισαν ως έργο του ευαγγελιστή Λουκά και τη χαίρετσαν σαν μιαν από τις πιο παλαιές εικόνες που υπήρχαν. Αρχικά την έβαλαν στο σπίτι ενός προκρίτου του νησιού, αλλά η Παναγία ζήτησε μια σωστή εκκλησία, αξία της εικόνας: αυτή εγκαινιάστηκε το 1824 αλλά τελείωσε το 1831, οπότε είχε γίνει μια τότες μεγάλου προσκυνήματος. Ο Charles Swan μνημονεύει την ανέγερση του νέου ιερού τόπου το

3. Ο Δοξάρáς αυτός φαίνεται πως ήταν θεός του Κωνσταντίνου Γεωργιανόπουλου, ο οποίος θα αναφερθεί παρακάτω: Γ.Ι. Δοξάρáς, *Η Τήνος επί Τουρκοκρατίας και κατά τον Αγώνα του 1821* (Αθήνα, 1978), σ. 393.

μου και, αφού την άνοιξαν με μεγάλη οργή, έσκισαν την εικόνα που κρέμεται πάνω από την αγία τράπεζα και την πέταξαν μαζί με ό,τι άλλο βρήκαν έξω στα χώματα, προτού βάλουν φωτιά [σ' αυτά τα πράγματα] σε μια κοντινή αποθήκη. [Αφού κατέστρεψαν τα σπαρά στο εκεί χωράφι.] Έκλεισαν μετά την εκκλησία και πήραν το κλειδί μαζί τους... Είπαν επίσης ότι αν κάποιος από μας, ιερέας ή λαϊκός, πήγαινε να την ανοίξει, θα τον σκότωναν... Ύστερα με φωνές εντυχίας πέρασαν μέσα από το [καθαρά καθολικό] χωριό Μουζουλού και οι άιοι αυτοί άνθρωποι αναγκάστηκαν να κλειστούν στα σπίτια τους... Τέτοιες προσβολές δεν υποστήκαμε ούτε από τους Τούρκους και δεν μπορώ να φανταστώ σε τι φταίσαμε ώστε ν' αξίζουμε τέτοια εγκατάλειψη, στους άθλιους και επικίνδυνους αυτούς καιρούς, από εκείνους για τους οποίους πιστεύαμε ότι στην προστασία τους θα βρίσκαμε – μετά τον Θεό – στέρεη βοήθεια.²

Δεν ήταν βέβαια η πρώτη φορά που είχαν υπάρξει προστριβές ανάμεσα στους καθολικούς και στους ορθόδοξους χωρικούς της Τήνου, ούτε η πρώτη φορά που ο επίσκοπος Κολλάρo είχε εμπλακεί στον καβγά. Αλλά η χρονική στιγμή ήταν εντυπωσιακή: καταμεσίς στον ελληνικό πόλεμο της ανεξαρτησίας και τη στιγμή ακριβώς που η νέα ορθόδοξη λατρεία της Παναγίας θεσιζόταν στο νησί. Η συγκυρία αυτή εγείρει το ζήτημα του πώς επηρέαζε εκείνο τον καιρό ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας τις σχέσεις καθολικών και ορθόδοξων στην Τήνο. Μας κάνει να προσέξουμε τι έφερε ο πόλεμος στις Κυκλάδες, οι οποίες ως τότε βρίσκονταν στο κέντρο του οθωμανικού εμπορικού συστήματος του Αιγαίου και σαφώς μακριά από τα κύρια στεριανά κέντρα των εχθροπραξιών. Μας υποδεικνύει επίσης τρόπους να καταλάβουμε την τοπική και περιφερειακή περιρρέουσα ατμόσφαιρα γύρω από την ανάδυση του προσκυνηματικού τόπου που έμελλε να γίνει – με εντυπωσιακή ταχύτητα – ο σπουδαιότερος του νέου Βασιλείου της Ελλάδος. Η παρούσα εργασία είναι μια πρώτη απόπειρα να διερευνηθούν αυτά τα θέματα, να μετρηθεί η σπουδαιότητα του θρη-

2. [Αρχαία Καθολικής Αρχιεπισκοπής Τήνου] [ΑΚΤ], Μπλε Κουτί, «Cortispondenza col console Francese di Sirac»]

1825. Τρία χρόνια αργότερα, ένας πράκτορας της Ελληνικής Επιτροπής Νέας Υόρκης πέρασε από το νησί και εντυπωσιάστηκε από το μέγεθος της εκκλησίας, τον πλούτο και τη δημοτικότητα της· λίγα χρόνια αργότερα την επισκέφθηκε ο νεοφερμένος βασιλιάς Οθωνας. Το 1840 προσέλαβε –σύμφωνα μ' έναν Γάλλο ταξιδιώτη– επισκέπτες από «όλα τα νησιά του Αρχιπελάγους, απ' όλες τις γωνιές της Ελλάδας και της Μικράς Ασίας». Περί τα τέλη του αιώνα, γύρω στους 45.000 προσκυνητές έφταναν στο νησί κάθε χρόνο.⁴

Τα ίδια βιβλιαράκια που αφηγούνται σήμερα αυτή την ιστορία στους προσκυνητές έχουν λιγότερα να πουν για ένα άλλο αξιοσημείωτο γινώρισμα της Τήνου: τον παλαιόθεν καθολικό πληθυσμό της. «Ποιοι ζουν εδώ;» ρώτησα κάποτε έναν αγρότη καθώς έμπαινα σ' ένα μικτό χωριό στα ψηλώματα πάνω από την πρωτεύουσα: «*Εμείς οι χριστιανοί και αυτοί οι καθολικοί*», απάντησε. Η παρουσία του καθολικισμού πηγαίνει πολλούς αιώνες πίσω, στη Βενετοκρατία και ακόμη παλαιότερα. Απεσταλμένοι του Βατικανού επισκέφθηκαν την Τήνο τον 17ο αιώνα, και οι εκθέσεις τους δείχνουν πόσο πλατιά ήταν απλωμένος ο καθολικός πληθυσμός στα χωριά του κέντρου και της νοτιοανατολικής μεριάς του νησιού: μόνο η βόρεια Εξομεριά παρέμενε καθαρά ορθόδοξη. Υπήρχαν πολλά μικτά χωριά, και η έλλειψη ιερών και από τις δύο πλευρές συνέβαλλε στη δημιουργία ενός κλίματος όπου οι χώροι λατρείας –και συχνά οι ιερείς– ήταν κοινοί.⁵

Στα χρόνια των Βενετών η ελίτ του νησιού ήταν καθολική, μα η οθωμανική κατάκτηση του 1715 –αυτό ήταν το τελευταίο κομμάτι της ανατολικής Μεσογείου που έπεσε στα χέρια των σουλτάνων– άρχισε να αλλάζει αυτή την κατάσταση. Η ομολογιακή ισορροπία άρχισε να κλίνει υπέρ των ορθόδοξων, ο αριθμός τους αυξήθηκε, το ίδιο και η ευημερία τους, και στα τέλη του 18ου αιώνα οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των δύο κοινοτήτων φαίνεται πως έγιναν πιο έντο-

4. H.A. Post, *A Visit to Greece and Constantinople in the Year 1827-8* (Νέα Υόρκη, 1830), σ. 223-6· A. de Valon, *Une année dans le Levant* (Παρίσι, 1846), I· «R», «A Panhellenic Festival of Today», *Macmillan's Magazine*, 48 (1883-4), σ. 474-7.

5. Bl. G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Grecia*, τόμ. 2 Τήνος (Ρώμη, 1937), σποράδην.

νες. Ο ορθόδοξος επίσκοπος Γαβριήλ, που έφτασε στο νησί το 1810, φαίνεται πως είχε καλές σχέσεις με τον Οθωμανό αγά και πως τον προέτρεψε ίσως να υιοθετήσει πιο αντικαθολική στάση. Όταν άρχισε ο πόλεμος το 1821 και η οθωμανική αυτοκρατορική αρχή ανατράπηκε, προέκυψε ένα κενό εξουσίας. Οι νησιώτες είχαν στην ουσία ανέκαθεν αυτοκυβερνηθεί και αυτοαστυνομευτεί· πέρα από τον αγά που ήταν διορισμένος εκεί για να συλλέγει τους φόρους, δεν υπήρχαν άλλοι Τούρκοι αξιωματούχοι στο νησί. Τώρα παρενέβησαν άλλες πολιτικές δυνάμεις, και στην αναρχία που προέκυψε οι σχέσεις καθολικών και ορθόδοξων κοινοτήτων έγιναν τεταμένες.⁶

Από την αρχή του πολέμου υπήρξε σύγχυση και επικρατούσαν διαδόσεις. Την άνοιξη του 1821 έφτασε από τη στεριά η είδηση των εκεί ξεσηκωμών, και πολλές εκατοντάδες ορθόδοξοι νησιώτες έσμιξαν εθελοντικά με τις ελληνικές δυνάμεις. Τον ίδιο περίπου καιρό ο Οθωμανός αγάς του νησιού αναζήτησε καταφύγιο στο σπίτι του Γάλλου προξένου Michel Spadaro και μετά φυγαδεύτηκε στην Κωνσταντινούπολη με γαλλικό καράβι. Ο ίδιος ο πρόξενος της Γαλλίας ανησυχούσε για τα τουρκικά αντίποινα σε περίπτωση που πάθαινε κάτι ο αγάς και προειδοποίησε ότι το μόνο που απέτρεπε την «τοπική αναρχία» ήταν τα γαλλικά ή βρετανικά πολεμικά που κατέφταναν κάθε τόσο: πλήρη οργισμένων ενοπλων Ελλήνων είχαν πολιορκήσει το σπίτι του για κάποιες μέρες, ελπίζοντας ότι θα τον ανάγκαζαν να τους παραδώσει τον αγά. Η «αναρχία» οξύνθηκε όταν φάνηκαν οι «πειρατές», όπως τους αποκαλούσε, δηλ. οι φιλεπαναστάτες Σπετσιώτες κουρσάροι-καπετάνιοι που έφτασαν με τα πλοία τους έξω από την Τήνο τον Απρίλιο. Ένας από αυτούς απήγαγε τους μουσουλμάνους επιβάτες που βρήκε σ' ένα αυστριακό καράβι το οποίο είχαν σταματήσει παράνομα και τους πήγε στο νησί ως ομήρους: αρκετοί απέδρασαν και βρήκαν καταφύγιο σε σπίτια καθολικών προκρίτων, άλλοι όμως κρατήθηκαν σαν σκλάβοι και ένας από αυτούς δολοφονήθηκε στα χωράφια έξω από το χωριό Μέση (δίπλα στην εκκλησία που είναι γνωστή σήμερα ως Άι-Γιάννης του Τούρκου).

6. Ο καλύτερος οδηγός για την περιρέουσα ατμόσφαιρα το 1821 είναι το Δ. Δρόσο, *Ιστορία της νήσου Τήνου* (Αθήνα, 1870).

Στην πρωτεύουσα ο Spadaro έκανε έκκληση σ' έναν από τους σπουδαιότερους προκρίτους του νησιού να αφήσουν ελευθερούς τους μουσουλμάνους επιβάτες αλλά, παρά το ότι ήταν ο ίδιος μέλος της δημογεροντίας του νησιού, οι πρόκριτοι ή δεν μπόρεσαν ή δεν θέλησαν να ανακατευνούν: «Καταλαβαίνετε ότι περισσότερο υπακούμε παρά μας υπακούουν» σαν «Αρχηγοί της Αστυνομίας» η εξουσία μας δεν εκτείνεται πέρα από τα σύνορα της πόλης –στην ύπαιθρο τα άλλα χωριά δεν μας λογαριάζουν και αυτοδιοικούνται. Δεν διαθέτουμε δυνάμεις.» Έξω από την πόλη караδοкуσε η δυναμική αναρχία του «κάθε χωριό για πάρτη του». Έξω πάλι από το νησί υπήρχαν δύο διδυμες απειλές βίας: η μια ήταν ο οθωμανικός στόλος, η άλλη οι ηγέτες της επανάστασης. Στην Τήνο, οι Σπετσιοίτες καπεταναίοι που συλλάμβαναν Τούρκους στο όνομα του ελληνικού αγώνα ήταν τα πρώτα αδιάψευστα σημάδια ενός νέου κέντρου ισχύος, της Επανάστασης, το οποίο διεκδικούσε να αναπληρώσει το κενό εξουσίας που είχε προκληθεί.⁷

Το πειστικό με τους μουσουλμάνους αιχμαλώτους αποτέλεσε πιθανότατα, κατά τη γνώμη μου, τη βάση της εξαιρετικά περιεργής ιστορίας που αφηγείται στα απομνημονεύματά του ο Κωνσταντίνος Μεταξάς, ο πρώτος αρμοστής της Προσωρινής Κυβέρνησης στα νησιά του Αιγαίου, για να δείξει έως πού ήταν αποφασισμένος να φτάσει προκειμένου να πείσει τα νησιά να πάνε με το μέρος των Ελλήνων. Ο Μεταξάς γράφει ότι βρισκόταν στην Τήνο –είχε φτάσει μόλις το 1822–, όταν ένας Ψαριανός πλοίαρχος του είπε πως είχε πάσει πάνω σ' ένα αυστριακό καράβι περί τους τριάντα Τούρκους προσκυνητές που πήγαιναν στη Συρία (και από κει στο χατζιλίκι). Ο Μεταξάς τους ανέλαβε ο ίδιος (ή τουλάχιστον έτσι λέει) και αποφάσισε να τους μοιράσει στα διάφορα νησιά για τα οποία δεν ήταν σίγουρος αν ήταν στρατευμένα με ελκρίνεια στον Αγώνα. Έπειτα φρόντισε να στα-

7. M.C.D. Rafflenel, *Histoire des événements de la Grèce* (Παρίσι, 1822), σ. 94-5· ήταν άραγε άλλο το αυστριακό πλοίο που είχε συλληφθεί, σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο της Σμύρνης, στις 29 Ιουλίου 1821 (και που μετέφερε «ευπόρους Αρμένιους προσκυνητές, πλούσιους σε χρυσάφι και σήμη»); Βλ. Ν. Μανρή, επιμ., *Ιστορικών Αρχείων Κάσου*, 1 (Αθήνα, 1937), σ. 204.

λούν οιάδες από φιλεπαναστάτες «φιλελευθέρους» (εραστές της ελευθερίας) στον κάθε τόπο, που θα ανάγκαζαν τους προκρίτους να παραδώσουν τους Τούρκους ομήρους· ο πόθος της εκδίκησης θα έπαιρνε τον αιματηρό του δρόμο και οι πρόκριτοι των νησιών, όντας πια εκτεθειμένοι λόγω της ανάμειξής τους, θα αναγκάζονταν να συμπαραταχθούν με την Επανάσταση. Αυτή η «σκληρά απόφασις» – όπως τη χαρακτηρίζει ο Μεταξάς– αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα εκ των υστέρων επεξεργασία των πραγματικών συμβάντων της προηγούμενης χρονιάς, όταν ο ίδιος απουσίαζε ακόμη. Ανεξάρτητα από το αν ισχύει κατά γράμμα η ιστορία, το ότι την αφηγείται μαρτυρεί με το παραπάνω όχι μόνο τη φύση του πολέμου και την αυτοεικόνα των επαναστατών, αλλά και την πραγματική αντίσταση που ο ίδιος και γενικότερα η φιλοανεξαρτησιακή πλευρά συνάντησαν από τους δόπι- στους προκρίτους των Κυκλάδων.⁸

Τον Απρίλιο του 1821 ο 57 ετών επίσκοπος Γαβριήλ εξέλεξε αρχηγός της δημογεροντίας της Τήνου. Υπάρχει γενική συμφωνία ότι δεν είχε τα απαιτούμενα προσόντα για το έργο και ότι στερούνταν πολιτικής ευαισθησίας. Πάντως τα προβλήματα θα είχαν καταβάλει και τον πιο επιδέξιο διαχειριστή. Ο ενθουσιασμός για την επανάσταση ξί- νισε γρήγορα. Οι σχέσεις ανάμεσα στους Τηνακούς και στον σπεισιώτικο και υδραίικο στόλο εκτραχύνθηκαν –υπήρξαν τσακωμοί, ακόμα και φονικά καθώς οι ναύτες έβγαιναν στη στεριά. Οι ντόπιοι θεωρούσαν τους ναύτες τρακαδόρους και κλέφτες, ενώ ετούτοι τους κατηγορούσαν για την απροθυμία τους να στρατευτούν πιο ουσιαστικά στον αγώνα. Ανάμεσα σε αυτές τις δύο ομάδες νησιών –η Ύδρα και οι Σπέτσες άγονες αλλά καλά σπλισμένες, και η Σύρος, η Πάρος, η Τήνος και η Νάξος πλούσιες μα ουσιαστικά άοπλες– ήταν μοιραίο να υπάρξει σύγκρουση, και πράγματι υπήρξε.⁹

8. Κ. Μεταξάς, *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως* (Αθήνα, έκδ. 2002), σ. 73-5. Για μια ψύχραιμη άποψη σχετικά με τις μεθόδους του Μεταξά, βλ. J.P. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce depuis 1822* (Παρίσι, 1828), σ. 228-34.

9. Φ. Βιτάλης, «Ο Τήνου Γαβριήλ Συλάβος και η συμβολή του εις την ενεργησίαν του 1821», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* [ΕΕΚΜ] (1971-1973), σ. 137 επ.

Το νησί δεχόταν συνεχώς επισκέψεις από τους «φιλελευθέρους», οι οποίοι ζητούσαν πιο φιλοπόλεμη στάση απέναντι στους Τούρκους. Στις αρχές του 1822, λόγω χάρη, ήρθαν Μυκονιάτες και έδειχναν ένα μακάβριο πολεμικό τρόπαιο –«δνο ντουζίνες σάπια κεφάλια»– μετά τη νίκη τους εναντίον μιας φρεγάτας από το Τούνεζι που είχε σταματήσει στο νησί για νερό.¹⁰ Τους πρώτους μήνες του πολέμου, όμως, και παρά τις πρώτες εκδηλώσεις του θανατικού, πολλοί στην Τήνο έδειχναν να νοιάζονται περισσότερο για τη διασκέδασή τους και τις δουλειές τους παρά για τους πολεμικούς αγώνες. Όταν έπιασε σκάλα στο νησί στις αρχές του 1822, ο Γάλλος φιλέλληνας Maxime Raybaud έγραψε για τους Τηνιακούς ότι ήταν «εξαιρετικά παραδομένοι στις απολαύσεις». Ένας θίασος έπαιζε αρχαία τραγωδία, και τις νύχτες ξεφάντωναν χορεύοντας. Τις Αποκριές τα αντιποθωμανικά φρονήματα πήραν χιουμorisτική μορφή: «μιασκαφεμένοι τριγωνούσαν στους δρόμους, μιμούμενοι με γκροτέσκο τρόπο τις θρησκευτικές τελετές και τα επίσημα έθιμα των Τούρκων» αυτοί οι καθήδες, οι μιάμηδες, οι δερβίσηδες, που τους είχαν σκαρώσει στη στιγμή εκεί, εξήπταν την ευθυμία του πλήθους».¹¹

Καθώς ήταν το βασικό εμπορικό κέντρο των Κυκλάδων, όμως, η Τήνος βεβαίως και είχε συνειδηση του πολέμου και των βασάνων που αυτός προκαλούσε. Ήταν ένα φυσικό πέρασμα για τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας ή των νησιών του ανατολικού Αιγαίου, οι οποίοι κατέκλυσαν το νησί ιδίως μετά τις σφαγές της Χίου την άνοιξη του 1822 –μονάχα το βρετανικό πολεμικό «Cambrian» διέσωσε στο λιμάνι της Σμύρνης περισσότερους από 300 απελπισμένους και τρομοκρατημένους επιζώντες, και τον Σεπτέμβριο τούς αποβίβασε στην Τήνο.¹²

10. Για τη Σύρο, βλ. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance*, ii, σ. 445-6· για μια πεζή εξιστόρηση της σύλληψης ενός τουρκικού πλοίου και του τι ακολούθησε, βλ. Γ. Σαχτούρη, *Ιστορικά ημερολόγια του ναυτικού αγώνος του 1821* (Αθήνα, 1890), σ. 12.

11. Raybaud, ό.π., ii, σ. 131. Σύμφωνα με τα ελληνικά στοιχεία του τέλους εκείνης της δεκαετίας, ο προεπαναστατικός πληθυσμός της Τήνου –28.000– ξεπερνούσε τους πληθυσμούς της Σάμου (25.000) της Ανδρου (16.000) και της Σύρου (4.500). *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832: Ανθολόγιο* (Αθήνα, 2002), σ. 294.

12. FO 78/112/404 και επ., Moore, 19 Σεπτ. 1822.

Μαζί τους έφτασαν και αγαθά, με τα ανάλογα παζάρια και το συνωστισμό στην αγορά της Χώρας. Έφεραν όμως μαζί τους και αρρώστιες, θυμό και αστάθεια, και μολονότι οι περισσότεροι έφυγαν τελικά γι' αλλού –έσω και για την πολύ κοντινή Σύρο, όπου άλλαζαν τελείως τη φυσιογνωμία του νησιού–, προκλήθηκαν σοβαρές εντάσεις για αρκετά χρόνια. Το θανατικό του 1822-1823 ιδίως υπήρξε για ένα διάστημα σοβαρή απειλή και έγινε αιτία ώστε τα χωριά να απαγορεύσουν την είσοδο στους ξένους, επιτείνοντας κι άλλο τον κατακερματισμό της εξουσίας στο νησί. Το 1825 η Τήνος είχε γύρω στους 16.000 πρόσφυγες, και οι δρόμοι της Χώρας γύρω από το λιμάνι ήταν αδιάβατοι από το λεφούσι.¹³

Για τους ηγέτες της Επανάστασης, το να συλλαμβάνουν Τούρκους και να τους σκοτώνουν ή να τους κρατούν για λύτρα ήταν ψιλοδουλειές. Πολύ πιο σημαντικό ήταν το να εδραιώσουν την πολιτική και φερολογική τους εξουσία πάνω στο νησί και στα πλούτη του. Στο τέλος οι φόροι και οι δασμοί από τις Κυκλάδες έγιναν μια από τις σπουδαιότερες πηγές εσόδων των εξεγερμένων. Αλλά αυτό πήρε χρόνο.¹⁴

Ο πρώτος αρμοστής, που τον είχε στείλει ο Υψηλάντης το 1821, έφυγε γρήγορα. Μόλις τον Μάιο του 1822 διορίστηκε έπαρχος ο Ειμανουήλ Σπυρίδων και συστήθηκε πενταμελής επιτροπή για να διοικήσει τα νησιά του Αιγαίου στο όνομα της Προσωρινής Κυβέρνησης. Όταν έφτασε στην Τήνο, ο Σπυρίδων ήταν οπλισμένος με αντίπα μιας διακήρυξης που παρουςίαζε τους στόχους της επανάστασης και υμνούσε τα δικαιώματα του ανθρώπου. Πολέμησε τις ηττοπαθείς διαδόσεις –πολλές από τις οποίες τις διέσπειραν κατ' αυτόν οι καθολικοί της Πάρου και των άλλων νησιών– με πιο ευνοϊκές δικές του ιστορίες: έλεγε ας πούμε πως ο καπετάνιος ενός αυστριακού πλοίου από την Οδησό τού είχε πει πως 150.000 Ρώσοι και 50.000 Αυστριακοί στρατιώτες ήταν συγκεντρωμένοι στα οθωμανικά σύνορα. Πιο συγκεκριμένα, διέταξε τη διενέργεια νέων εκλογών για τη δημο-

13. Για τα πλήθη, βλ. Raybaud, ό.π., ii, σ. 113-30.

14. Οι καταλογισμοί φόρων εισοδήματος για το 1823 δείχνουν την τεράστια σημασία της Τήνου, της Νάξου και της Σαντορίνης για το επαναστατικό δημόσιο ταμείο. Βλ. Ν. Μανρής, επιμ., *Ιστορικών Αρχείων Κάσου*, I (Αθήνα, 1937), σ. 48-9.

και οι Οθωμανοί έστελναν μυστικούς πράκτορες και εμπιστευτικές επιστολές για να έρθουν σε επαφή με τον Γαβριήλ και άλλους. Από τον Αύγουστο του 1821 κιάλας έκαναν προτάσεις αμνηστίας μέσω ενός ελληνοφώνου Τούρκου, του Χαλίλμπεη, ο οποίος ταξίδευε με αγγλικά ταξιδιωτικά έγγραφα. Φημιολογούνταν ότι ο Γαβριήλ, για να έχει καλυμμένα τα νότια του, έστελνε ακόμη τον ετήσιο φόρο στον Πατριάρχη το 1822. Ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης έφτασε στο σημείο να στείλει Κρητικούς να τον απαγάγουν, πράγμα που δείχνει πως υπήρχαν αμφιβολίες όσον αφορά την αφοσίωσή του –μήπως αυτός ήταν ο λόγος που την πρώτη εμφάνισή της Παναγίας την είχε απορρίψει ως «έργο του διαβόλου»; Μολονότι εκείνοι απέτυχαν, η ενέργεια αυτή έδειχνε πως οι ηγετικές προσωπικότητες της Τήνου αντιμετώπιζαν κινδύνους όχι μόνο από τη μία πλευρά.¹⁷

Και πράγματι πολλοί έφρεναν, γιατί έβλεπαν την απειλή με τα ίδια τους τα μάτια κάθε φορά που ο οθωμανικός στόλος περνούσε από κοντά. Στη γειτονική Σύρο, όταν ο στόλος αγκυροβόλησε έξω από την πόλη το 1822, οι καθολικοί πρόκριτοι βγήκαν και δήλωσαν την αφοσίωσή τους στον καπουδάν πασά. Όλα αυτά ήταν ορατά από την Τήνο. Στις 8 Οκτωβρίου 1822 ο στόλος πέρασε ανάμεσα από την Τήνο και τη Μύκονο, μετά την αποτυχία του να ανακουφίσει τη φρουρά του Ναυπλίου· το επόμενο καλοκαίρι επέστρεψε από το ίδιο μπουγάζι, κυνηγώντας ψαριανά καράβια που είχαν αράξει στην Τήνο και προμηθεύονταν φρούτα και λαχανικά. Με δυο λόγια, η οθωμανική πολιτική και μόνο ήταν αυτή που γλίτωσε την Τήνο από το διαγούμισμα. Όταν ένας «Έλληνας» ονόματι «Γιάγκος» απείλησε ότι θα επέστρεφε στην Κωνσταντινούπολη και θα έλεγε στους Οθωμανούς ότι οι κάτοικοι υποστήριζαν την επανάσταση, τον συνέλαβαν για κατασκοπία και τον έστειλαν στην Ύδρα.

Ακόμα χειρότερο για τους Τηνιακούς ήταν το ότι η επανάσταση,

17. Δ. Σοφριανός, «Εγκύκλιοι [Αύγ. 1821-Ιαν. 1822] του Οικουμενικού Πατριάρχη Ευγένιου Β' περί δουλικής υποταγής των Ελλήνων στον Οθωμανό κατακτητή», *Δελτίο του Κέντρου Ερευνών της Ιστορίας του Νεοτέρου Ελληνισμού*, 2 (2000), σ. 19-41· Α. Δρακάκης, «Άγγλοι πρόξενοι εις τας Κυκλάδας κατά την επανάστασιν του 1821», *ΕΕΚΜ*, 4 (1964), σ. 115-42. Για τους καθολικούς που έστελναν φόρους στον σουλτάνο, M. Raybaud, ό.π., ii, σ. 125.

γερωντία του νησιού και το διορισμό νέων *καπεταναίων* της αστυνομίας· επίσης, επέβαλε φόρους στις σοδειές και στο εμπόριο. Δεν θα μπορούσε να προβάλει τόσο τρανές απαιτήσεις χωρίς τοπική υποστήριξη. Το 1822, ο Raybaud είχε κατονομάσει την «πολυάρθρημη οικογένεια των Παξιμαδιδών» ως «την πιο σημαίνουσα στο νησί χάρη στον πλούτο, τους πελάτες, την αξιοπιστία και τις συμμαχίες της». Ο νεαρός Φραγκίσκος Παξιμαδής είχε επιστρέψει από τον Μοριά ως άνθρωπος της Προσωρινής Κυβέρνησης. Είχε σχηματίσει δική του ένοπλη μονάδα –ανηφώντας τις προσταγές του παλιού τοπικού συμβουλίου επικεφαλής του οποίου ήταν ο Γαβριήλ– και, έχοντας προσκολληθεί στον Έπαρχο, διορίστηκε «προσωρινά» αντιπρόσωπος της Κυβέρνησης για τα αστικά και τα ποινικά ζητήματα, με άλλα λόγια αρχήγος της αστυνομίας του νησιού. Στα μέσα Ιουνίου η πρώτη δόση του φόρου, 60.000 γρόσια, στάλθηκε στην Ύδρα.¹⁵

Όπως ήταν αναμενόμενο, πολλοί κάτοικοι δυσανασχέτησαν. Καταρχήν, φοβήθηκαν πως οι φόροι αυτοί θα ερμηνευόνταν από τους Τούρκους ως υποστήριξη προς την Επανάσταση, με ενδεχόμενο να τους επιτεθεί ο καπουδάν πασάς. Η είδηση των τραγικών συμβάντων της Χίου είχε φτάσει στα αφτιά τους. Παρόλο που η Προσωρινή Κυβέρνηση διέταξε τη βελτίωση των οχυρώσεων του νησιού, όλοι γνώριζαν ότι αυτές δεν μπορούσαν να εμποδίσουν μια επίθεση ή μια σφαγή σαν κι εκείνη που είχαν προκαλέσει στη Χίο οι επιθέσεις των επαναστατών.¹⁶ Βέβαια, ο σουλτάνος και η κυβέρνηση του δεν είχαν χάσει τις ελπίδες τους ότι θα κρατούσαν τις Κυκλάδες στο οθωμανικό στρατόπεδο. Ο πατριάρχης Ευγένιος Β' –διάδοχος του κακότυχου Γρηγορίου Ε'– εξέδιδε εγκυκλίους που καλούσαν τους νησιώτες να διαδηλώσουν τη νομιμοφροσύνη τους. Η επικοινωνία ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη δεν είχε διακοπεί: ο στόλος του καπουδάν πασά έκανε τους επήσιους γύρους του, οι ναυλώσεις συνεχίζονταν ανάμεσα στην προτείνουσα και τη Σύρο ιδίως,

15. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, 1 (Αθήνα, 1971), έτη 176· *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, 1821-1832, 15 [«Αντά Έγγραφα»: VII:A-B] (Αθήνα, 1994), σ. 89-90, 95-6· Raybaud, ό.π., ii, 131.

16. Στο ίδιο, σ. 96.

αντί για ελάφρυνση, επέβαλε βαρύτερους φόρους στο νησί. «Πήραμε τα όπλα εναντίον της τουρκικής τυραννίας για να απελευθερωθούμε από τους αισχροκερδείς ομοεθνείς μας», έγραφαν οι χωρικοί του Χατζηράδου. «Αλλά η Προσωρινή Κυβέρνηση διόρισε ανθρώπους από πάνω μας που γρήγορα θα μας κάνουν να χάσουμε τον ενθουσιασμό μας για την επανάσταση.» Ανάλογα παράπονα συνέρεαν και από άλλα νησιά: ιδίως η Άνδρος, η Σαντορίνη, η Σάμος και η Νάξος βρίσκονταν σε αναταραχή. Στο τελευταίο αυτό νησί οι Επαναστάτες αρμοστές εξέδωσαν μια διακήρυξη που υπενθύμιζε στους κατοίκους ότι «αν όμως άνθρωποι απαταίνοντες [sic] σάς ειπών ότι ανεξαρτησία είναι να μη πληρώσετε δέκατα εις το Γένος, τούτο είναι απάτη, τούτο είναι ωσάν να σας έλεγαν εσείς δεν έχετε πόλεμον με τους Τούρκους, εσείς δεν είσθε μέρος του Ελληνικού Γένους».¹⁸

Οι φήμες ότι η εξέγερση πήγαινε άσχημα στον Μοριά δυσκόλευαν κι άλλο το έργο του νέου επάρχου Σπυριδώνος να εισπράττει τη δέκατη. Χρειάστηκε μάλιστα να περιοδεύσει στο νησί για να δώσει εξηγήσεις. Μα η αντιπολίτευση δεν καταλάγιαζε. Τον Φεβρουάριο του 1823, καθώς το θανατικό άρχιζε σταδιακά να υποχωρεί –τον Μάρτιο δηλώνονταν ακόμη κρούσματα–, οι κάτοικοι της πρωτεύουσας, του Άγιου Νικόλα, τον κατήγγειλαν στην Προσωρινή Κυβέρνηση: είχε καταχραστεί την εξουσία του και είχε φερθεί «αυταρχικά» και «τυραννικά»· είχε συμβάλει στην αναταραχή και στην «αναρχία» αντί να τις τιθασεύσει και είχε φερθεί δεσποτικά στους καπμένους τους πρόσφυγες· αποκαλούσε πατριώτες ανθρώπους «φιλότουρκους», και οι ασταμάτητες απαιτήσεις του είχαν σαν αποτέλεσμα πολλοί εύποροι κάτοικοι να ξενιτευτούν. Η Κυβέρνηση ήξερε ότι δεν μπορούσε να αφήνεται επ' αόριστον την τοπική κοινή γνώμη, και τον Μάιο του 1823 ο Σπυρίδων αντικαταστάθηκε από τον Ευάγγελο Μαντζαράκη, ο οποίος την είχε εκπροσωπήσει προηγουμένως στη Σαντορίνη.

Για τους καθολικούς των νησιών τα πράγματα ήταν απλά. Ο ξεσηκωμός ήταν πέρα για πέρα υπόθεση που αφορούσε τους ορθόδοξους και τους μουσουλμάνους. Δεν ήθελαν να έχουν καμιά ανάμειξη σε

18. ΑΚΤ 9/42, 5 Απριλίου, Collaro-Σμύρνη: *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832*, 15 [Αντά έγγραφα: VII:A-B] (Αθήνα 1994), σ. 164, [16 Σεπτ. 1822].

αυτόν, ούτε φασαρίες. Οι τοπικοί ηγέτες της Ύδρας είχαν καλέσει τους καθολικούς της Τήνου από τον Απρίλιο του 1821 κιόλας να στηρίξουν τους «χριστιανούς αδελφούς» τους, αλλά η χλιαρή ανταπόκρισή τους είχε οδηγήσει σε άσχημα αισθήματα. Αφθονούσαν οι κατηγορίες ότι δεν ήταν σωστοί πατριώτες και, ακόμα χειρότερα, ότι ίσως ήταν με τους Τούρκους και κατασκόπευαν, κάτι σαν πέμπτη φάλαγγα. (Από τη δική τους πλευρά, φυσικά, οι «Λατίνοι» δεν θεωρούσαν αυτούς τους «Ελληνες» τίποτα περισσότερο από πειρατές που κάλυπταν τις αρπαγές τους με το μανδύα της επανάστασης.) Τον Ιανουάριο του 1822 ο καθολικός επίσκοπος Τήνου, Collaro, παραπονιόταν ότι «με την αναρχία που επικρατεί συμβαίνουν κάθε είδους αταξίες και όλοι οι καθολικοί υποφέρουν και στενάζουν».

Ωστε λοιπόν η διαχωριστική γραμμή στην Τήνο φαίνεται πως ήταν θρησκευτική. Όταν ο Σπυρίδων ανακήρυξε τον εαυτό του επάρχο την άνοιξη του 1822 και απαίτησε δόσιμο, οι καθολικοί αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν την εξουσία του ή να πληρώσουν. Σύντομα υπήρξαν απειλές: «Αν δεν πληρώσετε, θα σας κάνουμε να πληρώσετε τρεις φορές τόσα.» Εκείνοι ύψωσαν τη γαλλική σημαία για προστασία και ζήτησαν τη βοήθεια του προξένου του νησιού, του Spadaro, ο οποίος ήταν ένας θερμόαιμος άνθρωπος, πρόθυμος να ανακαλύπτει προσβολές της αξιοπρέπειάς του και έτοιμος μετά χαράς να βοηθήσει. Παρενέβη και ο ανώτερός του, ο Γάλλος πρόξενος της Σμύρνης, και συμβούλευσε τον Σπυρίδωνα να μην κατατρέχει τους καθολικούς. Δεν ήταν όμως η μόνη τους ανησυχία ο νέος επάρχος. Εξομερίτες –«οι εχθροί μας», έγραφε ένας καθολικός ιερέας– επιτίθονταν σε καθολικούς, και ένας τουλάχιστον πέθανε μαχαιρωμένος. Παράλληλα, οι επικεφαλής των ορθόδοξων χωριών ισχυριζόνταν ότι οι καθολικοί έβριζαν τους ιδίους και την ελληνική σημαία, έκλεβαν τα ζώα και τα γεννήματά τους και απειλούσαν ότι θα παραδίδονταν στους Τούρκους «όταν θα πάρουν την Τήνο». Και το χειρότερο, έλεγαν, ήταν ότι τους προστάτευουν μαζί με τους καθολικούς· οι καθολικές εκ-

Τίσως πράγματι να είχε γίνει μέσω του Spadaro κρούση στους Γάλλους να προστατεύσουν μαζί με τους καθολικούς·

19. ΑΚΤ 9/348-349, Ιερέας των Κελλιών-Collaro, 20 Μαρτίου 1823.

κλησίες και τα σπίτια είχαν υψώσει τη γαλλική σημαία, και το 1822 οι καθολικοί της Τήνου γιόρτασαν ηγυρία τη γιορτή του αγίου Λουδοβίκου, διαδηλώνοντας έτσι την αφοσίωσή τους στον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΗ΄. Αν δεν είχαν οι καθολικοί να κρύβονται πίσω από τους Γάλλους, έλεγαν πολλοί ορθόδοξοι, δεν θα μπορούσαν να μένουν τόσο αμέτοχοι. Κατά τους υποστηρικτές της Προσωρινής Κυβέρνησης, απλώς δεν φέρονταν σαν μέλη του ελληνικού έθνους. Όταν τον Μάιο του 1823 έφτασε στο νησί ο νέος έπαρχος, ο δυναμικός Μαντζαράκης, το ζήτημα αυτό ξαναήρθε στην επιφάνεια. Πήγε σε μια καθολική εκκλησία στο χωριό Λουτρά για να διαβάσει σε όλους τις διαταγές του και, όταν τον επέκρινε γι' αυτό ο ιερέας, απάντησε με θυμό: «Δεν είσατε Έλληνες; γεννηθήκατε στην Ελλάδα, ναι, μα τώρα ζείτε κάτω από τη γαλλική σημαία.» (Στη γειτονική Σύρο η φρασεολογία ήταν τραχύτερη: οι Έλληνες αποκαλούσαν τους καθολικούς «σκυλόφραγκους, Τουρκολατινούς, και τους ρωτούν αν είναι χριστιανοί ή Φράγκοι... Αν απαντήσουν πως είναι Λατίνοι, τότε τους εκτοξεύουν πιο προσβλητικές ύβρεις.») Στην ύπαιθρο λίγες μόλις εκατοντάδες μέτρα χωρίςαν πολλές φορές τα καθολικά από τα ορθόδοξα χωριά, και τα χωράφια ήταν γεμάτα ξοκλήσια και ναούς και των δύο ομολογιών. Αρχίζουμε να διαβάζουμε –στα εθνομιαδιά δελτία συμβάντων που συνέτασε ο Γάλλος πρόξενος– για ληστές που διαρπάζουν καθολικές εκκλησίες: στις 22 Σεπτεμβρίου κάποιοι «Έλληνες» σκοτώνουν τον αδερφό ενός καθολικού ιερέα, αλλά δεν πληρώνουν τη χρηματική αποζημίωση για το έγκλημα· τέσσερις μέρες αργότερα, ένας καθολικός χωρικός σκοτώνει με μαχαίρι έναν Έλληνα.

Ήταν όμως στ' αλήθεια το παν η θρησκεία; Στο κάτω-κάτω, οι επικριτές του Σπυριδωνος κάτω στον Άγιο Νικόλα ισχυρίζονταν επίσης ότι υποδαύλιζε συνεχώς την αντιπάθεια μεταξύ των δύο πίστewν. Πολλοί ορθόδοξοι συμφώνησαν με τον καθολικό επίσκοπο Collaro όταν αυτός χαιρέτισε τη λήξη της «τυραννικής διακυβέρνησης» του Σπυριδωνος και θεωρούσαν όπως κι εκείνος «την τωρινή κυβέρνηση προσωρινή και πολύ αδύναμη». Πράγματι, από τη σκοπιά της Επανάστασης η έλλειψη υποστήριξης από τους καθολικούς δεν ήταν το κύριο πρόβλημα. Μετά από μερικές ζορικές κουβέντες στον επίσκοπο

και στους χωριάτες, οι καθολικοί πλήρωσαν και ο νέος έπαρχος έλαβε τα συγχαρητήρια των ανωτέρων του γιατί επιζητούσε την «αγία ενότητα». Το καλοκαίρι του 1823 η πραγματική αντίθεση προερχόταν πια μέσα από το ορθόδοξο ποίμνιο.²⁰

Η πολιτική ζωή του νησιού είχε περιστραφεί, από το τελευταίο τέταρτο του προηγούμενου αιώνα, γύρω από τη βεντέτα ανάμεσα σε δύο οικογένειες εμπόρων, τους Γεωργαντόπουλους και τους Παξιμάδηδες (οι οποίοι είχαν αναπτύξει μια σημαντική τραπεζιτική επιχείρηση μεταξύ Τεργέστης και Αλεξάνδρειας). Ο ιστορικός Δρόσος, που ανήκε ο ίδιος στη φατρία των Γεωργαντόπουλων, έχει αναλύσει διαφωτιστικά τις συνέπειες της σύγκρουσής τους. Το έναυσμα το έδωσε ο καβγάς για μια γυνάικα –ο Ιωάννης Γεωργαντόπουλος είχε κλέψει μια κοπέλα που επρόκειτο να παντρευτεί τον αντίζήλο του– και η υπόθεση σύντομα πήρε ευρύτερες διαστάσεις. Η παράταξη Παξιμάδη είχε τη βάση της στο λιμάνι και στα περίξ του και εξαρτιόταν ανέκαθεν από τη στήριξη διαφόρων καθολικών οικογενειών προκρίτων· στις αρχές του 19ου αιώνα αυτό είχε προσδώσει πια στην κόντρα έναν θρησκευτικό χροματισμό. Και οι δύο είχαν αποκτήσει με μεγάλες περιουσίες στην ευνοϊκή εμπορική συγκυρία της περιόδου και είχαν δεσμούς με προβεβλημένες οικογένειες Φαναριωτών και Οθωμανών αξιωματούχων στην Κωνσταντινούπολη.

Το 1821 και τα δύο σόγια είχαν επίσης μέλη που υποστήριζαν τους επαναστάτες. Ο Φραγκίσκος Γεωργαντόπουλος, που τα επιχειρηματικά του συμφέροντα τον κρατούσαν στην Κωνσταντινούπολη, ήταν Φιλικός και εκτελέστηκε από τις εκεί οθωμανικές αρχές τον Απρίλιο του 1821 ως συμπαθών· ο ανιψιός του Αντώνιος, καπετάνιος τότε στην Οδησό, προσχώρησε στον Υψηλάντη, στη Μολδαβία. Οι Παξιμάδηδες, παρά τους στενούς δεσμούς τους με τους Φαναριώτες, είχαν κι αυτοί τουλάχιστον ένα μέλος της οικογένειας στη Φιλική Εταιρεία. Καμάρωναν επίσης για έναν από τους πρώτους υποστηρικτές της επανάστασης στο νησί, τον Φραγκίσκο Παξιμάδη. Γιος και εργονός των αρχηγών του οικογενειακού κόμματος, ο Παξιμάδης αυτός είχε πολεμήσει μαζί με μια ομάδα 90 αντρών στην πολιορκία της Τρι-

20. ΑΚΤ 9/42, 5 Απριλίου 1823.

πολιτάς και του Ναυπλίου, προτού επανέλθει ως προσωρινός αρχηγός της αστυνομίας με τον Σπυρίδωνα το 1822. Η αστυνομική του δύναμη, που τη χρηματοδοτούσε ο ίδιος, έπρεπε να τηρεί την τάξη για λογαριασμό της επανάστασης και της δημογεροντίας, αλλά αναρωτιέται κανείς αν για τους παραδοσιακούς αντιπάλους των Παξιμάδων δεν φάνταζε περισσότερο σαν να χρησιμοποιούσε πολύ απλά ο Φραγκίσκος Παξιμάδης την εθνική υπόθεση ως προκάλυμμα για κοιμητική ηγεμονία.²¹

Όταν ο Μαντζαράκης διαδέχθηκε τον Σπυρίδωνα στο αξίωμα του επάρχου, ο Παξιμάδης διατήρησε τη θέση του –αποτελώντας την πραγματική τοπική βάση ισχύος της Επανάστασης– και πρωταγωνίστησε στην καταστολή της εναντίωσης που γέννησαν οι απαιτήσεις του Μαντζαράκη. Το καλοκαίρι του 1823 καμπανοκρουσίες σημάδων το ξεκίνημα μιας αντικυβερνητικής φορολογικής στάσης που σκοπό είχε να διαλύσει την τοπική διοίκηση της επανάστασης, να λαφυραγωγήσει τα χρηματοκιβώτιά της και να επιτεθεί στους «μνίστρους» της ο «ταξίαρχος και αρχηγός των όπλων» Παξιμάδης ήταν ο άνθρωπος που κατάφερε να την καταστείλει, σκοτώνοντας τον αρχηγό της. Παρά ταύτα η αντιπολίτευση εναντίον του ιδίου και των αντρών του παρέμεινε ισχυρή στις τάξεις άλλων ορθόδοξων κατοίκων εξίσου όσο και στις τάξεις των καθολικών. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου ο Μαντζαράκης ανέφερε στην Ύδρα πως οι ένδοξες νίκες των Ελλήνων δεν είχαν κάνει εντύπωση στις «άθλιες ψυχές της Τήνου» με εξαίρεση τους «Λατίνους», δεν είχαν πληρώσει ούτε «οβολό», επικαλούμενοι το φόβο των Τούρκων. Κανείς, παραπονιόταν, δεν τον υπάκουγε. Την ίδια ώρα που η επιστολή του έφτανε στους παραλήπτες της, πλήθος ενόπλων όδευε προς την κατοικία του βρίζοντας και πυροβολώντας. Είχε να κάνει με «τοιούτους αγροίκους επαναστάτες», οι οποίοι αρνιόνταν να πληρώσουν «όπως έκαναν οι καθολικοί και οι αστοί». Χρειάστηκε η επέσκεψη του ναυάρχου Μιαούλη για να αποκατασταθεί η τάξη και να νοθευθούν οι Τηνιοί ώστε να υπακούουν στον επάρχο.

Τρεις εβδομάδες αργότερα, ωστόσο, ο Μιαούλης άλλαξε τακτική:

21. Σε ορισμένες πηγές ο αριθμός αυτός ως τις 3.000. Δωρίζας, *Τήνος επί Τουρκοκρατίας*, σ. 408.

συνέχισε μεν να επικρίνει τους κατοίκους που δεν βοηθούσαν περισσότερο, αλλά έμεξε και τον επάρχο για διασπάθιση και κακοδιαχείριση χρημάτων και πρότεινε να του αφαιρεθεί όλη η διοίκηση του νησιού. Αυτή έπρεπε στο εξής να οργανωθεί σύμφωνα με «τη δική σας τοπικά ισχύουσα πρακτική», όπως είπε στους προκρίτους του νησιού. Ποιοι ήταν όμως αυτοί οι πρόκριτοι, που έφτασε τώρα να τους καλεί ο Μιαούλης να εκδιώξουν τον Μαντζαράκη, στην ανάγκη δια της βίας; Σίγουρα όχι ο τοπικός του ισχυρός άνδρας, ο φλογερός επαναστάτης Παξιμάδης. Όχι ήταν ακριβώς εκείνοι οι άνθρωποι που ο Σπυρίδων και ο Μαντζαράκης είχαν παραμερίσει και οι οποίοι είχαν εκείνο τον καιρό τη νέα εκκλησία της Ευαγγελίστριας. Στα τέλη του 1823 διορίστηκε προσωρινός επάρχος ο Κωνσταντίνος Γεωργαντούλος, ένας από τους υποστηρικτές του Γαβριήλ. Στα αγνά λοιπόν ίχνη που άφησαν πίσω τους τα διάσπαρτα και ανεπαρκή ντοκουμέντα μυρίζεται κανείς τον τρόπο με τον οποίο η ανακάλυψη της εικόνας και το χτίσιμο της εκκλησίας γινόταν σιγά-σιγά ένα είδος πολιτικού κεφαλαίου, που το χρησιμοποιούσε η μία πλευρά εναντίον της άλλης στον αγώνα για την τοπική εξουσία.

Ας μην ξεχνάμε πως η περίοδος κατά την οποία η Παναγία είχε δώσει κουράγιο στους σκαφτιάδες που είχαν χτίσει το πρώτο ξωκλήσι πλάι στην πηγή στην πρωτεύουσα τον Άγιο Νικόλα, ώσπου έπασαν τελικά πάνω στην εικόνα, ήταν οι ακριβώς προηγούμενοι μήνες, όταν το νησί παρέλπει προς το χάος, χτυπημένο από το θανατικό από τη μια και από τον νέο επάρχο από την άλλη. Την ώρα που το υπόλοιπο νησί βρισκόταν μέσα σ' ένα κουβάρι από φόνους, απαγωγές και άλλα εγκλήματα, ο επίσκοπος Γαβριήλ είχε συστήσει την επιτροπή των προκρίτων για να διευθύνει το σκάψιμο. Ίσως εδώ έλαβε χώρα ένα παζάρι. Αυτός συμφώνησε να έχουν οι πρόκριτοι ρόλο στην ανέγερση του νέου ιερού τόπου και εκείνοι τον προστάτευσαν από τις κατηγορίες ότι δεν είχε εκδηλωθεί επαρκώς υπέρ της Επανάστασης. Όταν κατηγορήθηκε ενώπιον της Προσωρινής Κυβέρνησης ότι ανακατεύονταν στα πολιτικά, τον υπερασπίστηκαν οι ίδιοι εκείνοι άνθρωποι.

Η ψυχή της επιτροπής για τη νέα εκκλησία ήταν οι αδελφοί Καγκάδη· επίτροποι της ορθόδοξης μονής στην οποία ανήκε η Πελαγία, ήταν μέλη μιας οικογένειας που υποστήριζε από χρόνια τη φατρία

των Γεωργαντόπουλων. Στους υπόλοιπους προστάτες του Γαβριήλ συγκαταλεγόταν ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Γεωργαντόπουλος. Πρόκειται λοιπόν για ένα συνασπισμό προκρίτων γύρω από τους Γεωργαντόπουλους, με ρίζες στην τοπική εξουσία – και τι μπορούσε να συμβολίζει καλύτερα το ρίζωμά τους αυτό από την αφοσίωσή τους στη γη της Τήνου, που είχε γεννήσει ένα τέτοιο ιερό κειμήλιο; Τώρα ο ναύαρχος Μιαούλης τούς προτιμούσε από τον Φραγκίσκο Παξιμάδη, ο οποίος είχε στοιχηματίσει στην εθνική υπόθεση και στην υποστήριξη της στεριάς. Εν ολίγοις, ο αγώνας ανάμεσα στα δύο μεγάλα σόγια του νησιού δεν έληξε με τον πόλεμο του 1821· απλώς πήρε άλλη μορφή.

Και στα τέλη του 1823 ξέσπασε σε βιαιοπραγίες. Η παρέμβαση του Μιαούλη υπέρ της πατρίας Γεωργαντόπουλου οδήγησε σε αδιέξοδο, γιατί ο προηγούμενος έπαρχος αρνήθηκε να φύγει ή να παραδώσει τα λογιστικά βιβλία, ενώ ο αντικαταστάτης του ο Γεωργαντόπουλος επέμενε ότι αυτός εκτελούσε τώρα τις διαταγές του Μιαούλη εξ ονόματος της Προσωρινής Κυβέρνησης. Ο Μιαούλης στο μεταξύ είχε φύγει από το νησί. Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1823 ο Γεωργαντόπουλος δολοφονήθηκε, και σε αντεκδίκηση σκότωσαν τον γραμματέα του Μαντζαράκη. Ο επίσκοπος Γαβριήλ κατέθεσε ότι ο δολοφόνος του Γεωργαντόπουλου του είχε πει στην επιθανάτια εξομολόγησή του πως ενεργούσε για λογαριασμό άλλων. Οι έρευνες της Κυβέρνησης το επιβεβαίωσαν: ηθικός αυτουργός ήταν ο πρώην έπαρχος Μαντζαράκης· ανάμειξη είχε επίσης ο Φραγκίσκος Παξιμάδης. Οι ύποπτοι συνωμοσίας, πέντε άντρες συνολικά, διατάχθηκαν να παρυσιαστούν στην κυβέρνηση στη στεριά για ανάκριση. Αλλά ο Μαντζαράκης δεν πήγε χωρίς να διαδώσει κι αυτός κατηγορίες. Καθυστέρησε στη Σαντορίνη, όπου κατηγορήσε τους κατηγορούμενους να επαναφέρεται στην επτροπή της νέας εκκλησίας κατηγορήθηκαν για ανάμειξη στους φόνους που είχαν ακολουθήσει το θάνατο του Γεωργαντόπουλου. Οι αδελφοί Καγκάδη, από πολλές απόψεις οι πραγματικοί ιδρυτές της λατρείας της Ευαγγελίστριας, κατηγορήθηκαν ότι παρακρούσαν λεφτά που έπρεπε να έχουν δοθεί στον Αγώνα και, ακόμα χειρότερα, για αντιπατριωτική συμπεριφορά.

Καταλαβαίνει κανείς το μένος ανθρώπων σαν τον Παξιμάδη και

τον Μαντζαράκη, όταν ένιωσαν ότι τους είχαν βάλει τρικλοποδιά άνθρωποι που είχαν ρισκάρει πολύ λιγότερο απ' όσο οι ίδιοι για την εθνική υπόθεση. Μάλιστα, ο αδερφός του Σταματέλου Καγκάδη, Ιάκωβος, ένας ακόμη από τους Τηνιακούς εκείνους εμπόρους με τις εκτεταμένες διασυνδέσεις με τους Οθωμανούς, παραδέχθηκε πως είχε λάβει επιστολή από έναν Τούρκο γνωστό του που τον προειδοποιούσε ότι ο αγρυπτικός στόλος του Μεχμέτ Αλή έπλεε με σκοπό να συντρίψει τους επαναστάτες της Ύδρας και των Σπετειών και ήταν ανοιχτός σε διαπραγματεύσεις, αν οι κάτοικοι ήθελαν να δηλώσουν υποταγή στον σουλτάνο. (Αργότερα θα χαρακτηριζόταν «τουρκολάτρης» που είχε βάλει στο στόχαστρο τους αντιπάλους του λόγω της ικραίας «φιλοπατρίας» τους.)²²

Οι άνθρωποι αυτοί είχαν συστρατευτεί πολύ λιγότερο με την επανάσταση σε σχέση μ' εκείνους τους οποίους είχαν αντικαταστήσει και τους ένοιαζε πολύ περισσότερο η προκοπή του ίδιου του νησιού. Κι είχαν πολλούς λόγους να είναι επιφυλακτικοί. Στις αρχές του καλοκαιριού του 1824 μια εισβολή με αιχμή του δόρατος έναν τεράστιο αγρυπτικό στόλο κατέστρεψε τα Ψαρά, κατέλαβε την Κάσο, συνέτριψε τα Ψακιά· καθώς τα ναυτικά νησιά αρνήθηκαν να παράσχουν προστασία στις Κυκλάδες, το γόητρο της Προσωρινής Κυβέρνησης έκανε νέα βουτιά. Η Λέρος, η Κάλυμνος και τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα δήλωσαν υποταγή στον σουλτάνο. Η δημογεροντία της Τήνου σκέφτηκε να κάνει το ίδιο και συμβουλευτήκε τους τοπικούς προξένους, οι οποίοι ξαρχής είχαν κάθε άλλο παρά ενθουσιαστεί με την επανάσταση. Συνέταξε λοιπόν μια επιστολή που θα επιδιόταν στον καπουδάν πασά. Ο νέος έπαρχος Δρόσος Μανσόλας, που είχε ερευνήσει διεξοδικά τους κατοίκους της προηγούμενης χρονιάς και προσπαθήσει να επαναφέρει την ηρεμία, ανέφερε τώρα ότι το νησί ήταν «εξαιρετικά ανασταμένο». Είχε προσπαθήσει του κάκου να τους βάλει να το οχυρώσουν μόλις είχε πληροφορηθεί την πτώση της Κάσου, αλλά ένιωθε τέτοια αναφύλαξια για την ίδια του τη θέση ώστε έφυγε, ζητώντας να σταλεί ελ-

22. Α. Λιγνός, επιμ., *Αρχίον της Κονιόττης Ύδρας, 1778-1832*, 10 (1824) (Πειραιάς, 1928), σ. 168· Γ.Α. Δορίζας, *Η Τήνος επί Τουρκοκρατίας και κατά τον Αγώνα 1821* (Αθήνα, 1978), σ. 317.

ληνικός στόλος για να «προλάβει τα σχέδια των δυτικών δυνάμεων που είναι εχθρικές προς την ελληνική επανάσταση». Στη Νάξο υπήρξαν παρόμοια προβλήματα: εμφανίστηκε κι εκεί ένα φυλοτουρκικό κόμμα με αργηγούς επισκόπους και προξένους και ο εκεί έπαρχος αναγκάστηκε κι εκείνος να επιστρέψει φυγάζ στην Ύδρα.²³

Τότε ακριβώς, με την εξουσία της Προσωρινής Κυβέρνησης να έχει καταρρεύσει και την επάνοδο των Τούρκων να μοιάζει πιθανή, και με την ένταση ανάμεσα στις φατρίες των Παξιδωδύηδων και των Γεωργαντόπουλων να έχει φτάσει στα ύψη, συνέβησαν τα συνταρακτικά γεγονότα στην εκκλησία της Λιβιάδας με τα οποία ξεκίνησε η παρούσα εργασία. Η αιτία που τα προκάλεσε ήταν η απόφαση του γαλλικού Υπουργείου Ναυτικών να μην μπορεί να υψώνεται η σημαία του παρά μόνο στα γαλλικά πλοία ή στα προξενικά ιδρύματα. Οι Γάλλοι πρόξενοι του Λεβάντε προέβλεψαν προβλήματα. Στις 20 Αυγούστου 1824 ο πρόξενος της Σμύρνης ανέφερε: «Ο πράκτοράς μου στην Τήνο γράφει πως αυτή η εξαφάνιση της λευκής σημαίας απ' όλες τις εκκλησίες έχει εκληφθεί από τους Έλληνες ως σημάδι ότι οι Λατίνοι είναι στο έλεός τους.» Ένοπλοι τριγυρούσαν στο νησί, συδαιλίζοντας τα πάθη εναντίον των καθολικών. Πίσω στη Σμύρνη ο καθολικός αρχιεπίσκοπος –που λάμβανε τις δικές του ανησυχητικές αναφορές από τον επίσκοπο Τήνου, Collaro– συζήτησε το θέμα με τον εκεί Γάλλο πρόξενο Pierre David και τον προειδοποίησε ότι αν η γαλλική προστασία άξιζε τόσο λίγο, οι καθολικοί του νησιού (και πίσω από αυτούς η Ρώμη, φυσικά) μπορεί να αναγκάζονταν να κοιτάξουν αλλού, προς την Αυστρία ίσως, για *une protection plus efficace* [πιο αποτελεσματική προστασία].

Τα λόγια αυτά ήταν, φυσικά, σημάδι του μεγάλου παιχνιδιού που παιζόταν στην ανατολική Μεσόγειο και βραχυπρόθεσμα δεν άλλαξαν τίποτα: η καθολική εκκλησία κοντά στο Φαλατάδο λεηλατήθηκε, οι δράστες δεν τιμωρήθηκαν ποτέ και άλλα παρόμοια επεισόδια συνεχίστηκαν όλο το καλοκαίρι. Μακροπρόθεσμα, όμως, οι πλοίαρχοι των αυστριακών πολεμικών άρχισαν πράγματι να παίζουν πιο παρεμβατικό ρόλο παράλληλα με τους Γάλλους: το 1826 ο Αυστριακός ναύαρχος

23. Ν. Μανρίης, επιμ., *Ιστορικόν Αρχείον Κάσου*, 1, σ. 282.

χος Paulucci, που είχε αγκυροβολήσει έξω από την Τήνο στο πλαίσιο μιας εκκαθάρισης των εκεί διαβόητων μπουγαζιών από τους πειρατές, έπιασε δυο ελληνικά πολεμικά και μοίρασε προκήρυξη όπου ανακοίνωνε ότι θα προστάτευε τους καθολικούς από κάθε κακό, απειλώντας με εκδίκηση αν αυτοί υπέφεραν. Με τα γαλλικά αντιπαιρτικά μέτρα, οι καθολικοί βρέθηκαν και πάλι σε διασταναρούμενα πυρά. Στη Σύρο οι προσπάθειες των Γάλλων να τσακώσουν το *Θρασύβουλο* –«το πιο ξακουστό και θρασύ κουρσάρικο της Ύδρας»– είχαν ως αποτέλεσμα αρκετές χιλιάδες άνθρωποι να κατέβουν στην παραλία και να απειλήσουν ότι, αν οι Γάλλοι χτυπούσαν το κουρσάρικο, εκείνοι θα έκαιγαν το καθολικό κομμάτι της πόλης.²⁴

Η Τήνος παρέμεινε ένα εξαιρετικά αναστατο και σπαραγμένο νησί για αρκετά χρόνια μετά. Το 1827 το Ναβαρίνο εξουδετέρωσε την απειλή του οθωμανικού στόλου, αλλά η Προσωρινή Κυβέρνηση δεν αποκατέστησε την εξουσία της πλήρως πριν από τον ερχομό του Καποδίστρια. Στο μεταξύ, οι απεσταλμένοι της επέβαλλαν κατά το δυνατόν φόρους και επιστράτευαν επίσης κατά καιρούς άντρες, με καθόλου ήπιο τρόπο. Οι κάτοικοι συνέχιζαν να σηκώνουν το φορτίο της διατροφής αρκετών χιλιάδων προσφύγων και να υποφέρουν από τις αναστατώσεις κάθε φορά που άτακτοι αποβιβάζονταν στο νησί και άρχιζαν τις λεηλασίες. Το καλοκαίρι του 1826 οι διαφορές ανάμεσα στους νησιώτες και στους νέους εκπροσώπους της Προσωρινής Κυβέρνησης είχαν σαν αποτέλεσμα να κανονισβοληθεί η πόλη από καράβια πιστά στην τελευταία. Η πειρατεία εντάθηκε πρώτα προτού υποχωρήσει, και η τακτική στρατιωτική μονάδα του νησιού εφοδιαζόταν και πληρωνόταν τόσο άσχημα ώστε τον Αύγουστο του 1826 βρισκόταν στα όρια της διάλυσης. Ακόμα και στα πρώτα χρόνια του ανεξάρτητου κράτους «ένοπλοι αλήτες», ληστές και πειρατές συνέχιζαν να παίζουν εξεχόντα ρόλο στην οικονομία του νησιού. Όταν οι κάτοικοι αρνήθηκαν να πληρώσουν φόρο στα αγροτικά τους προϊόντα, χρειάστηκε να αποσταλεί τάγμα Βαυαρών στρατιωτών στο νησί: ο επίσκοπος Γαβριήλ θεωρήθηκε υπεύθυνος γιατί τους ενθάρρυνε. Γνωστός αντίπαλος της κυβερνήσης για θρησκευτικούς λόγους –είχε αντιταχθεί όπως και πολλοί άλ-

24. J. de la Gravière, *La station du Levant*, ii (Παρίσι, 1876), σ. 13-14.

λοι κληρικοί στην ιδέα της παράκαμψης του Πατριαρχείου και στην ίδρυση εθνικής Εκκλησίας της Ελλάδος-, δικάστηκε, αθωώθηκε και μετατέθηκε στη Νάξο ως αρχιεπίσκοπος.²⁵

Και η Ευαγγελίστρια; Η φήμη της πρέπει να απλώθηκε έξω από το νησί την πασχάλια περίοδο του 1825. Τότε έγινε το πρώτο μεγάλο θαύμα, όταν η Παναγία έδωσε πάλι το φως στο τυφλό τετράχρονο παιδί μιας ντόπιας οικογένειας. Αλλά δεν ήταν όποια κι όποια εκείνη η οικογένεια· το παιδί ήταν ο Στέφανος Μαυρογένης, μοναχολύκος του Γεωργίου Μαυρογένη, γόνου του μεγάλου φαναριώτικου σογιού και από τις ηγετικές προσωπικότητες του νησιού. Λίγο μετά από αυτό το συμβάν η παραμύθια της οικογένειας γιатρεύτηκε κι αυτή. Παράλληλα με την ισχυρή εθνική και διεθνή παρουσία των Μαυρογένηδων, η οικογένεια έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην επιγαμική κοινωνία της ανώτερης τάξης της Τήνου. Αφενός ήταν συγγενείς με τον Σταματέλο Καγκάδη, τον επήτροπο του μοναστηριού στο οποίο εγκαταβίωσε η Πελαγία και ίσως το πρόσωπο-κλειδί στην ίδρυση της νέας λατρείας της Παναγίας. Αφετέρου συνδέονταν με τους Παξιμάδηδες και την επανάσταση. Με μεσολαβητή τον Γεώργιο Μαυρογένη, οι παλιές εντάσεις ανάμεσα στους Παξιμάδηδες και τους Γεωργαντόπουλους, που είχαν απειλήσει να τινάξουν στον αέρα το νησί το 1823 και το 1824, όχι μόνο ξεπεράστηκαν αλλά αντικαταστάθηκαν από ενότητα που επιτεύχθηκε μέσα από την υποστήριξη προς την Παναγία και τα θαύματά της.²⁶

Η εντυπωσιακή γοργή ανάπτυξη του νέου προσκυνήματος μπορεί σε πρώτη ανάγνωση να οδηγήσει στη σκέψη ότι η εμφάνισή του ήταν μέρος μιας εθνικιστικής στρατηγικής για την κατάφραση του ελληνικού και ορθόδοξου χαρακτήρα της Τήνου και για τη σύνδεση με τον αγώνα της νέας Ελλάδας ενός νησιού που ο ρόλος του στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας είχε σταθεί εξαιρετικά επιμφοτερίζων και αβεβαίος. Στο τέλος-τέλος, οι στερνές αναλαμπές της παλιάς πρωτοκαθεδρίας των καθολικών είχαν τελικά σβήσει μαζί με το τέλος της τουρ-

25. FO 352/12B, Βιτάλης-Canning, 17 Ιουλίου 1826.

26. T. Blancard, *Les Mavroyéni : Histoire d'Orient (de 1700 à nos jours)* ii (Παρίσι, 1909), σ. 656-7.

κοκρατίας. Άντρες από το Φαλατάδο είχαν βανδαλίσει θριαμβευτικά την εκκλησία της Παρθένου Μαρίας στη Λιβάδα· από το ίδιο χωριό ήταν και οι άντρες που είχαν αποκαλύψει με τα φτυάρια τους την εικόνα της κάτω στον Άγιο Νικόλα, δεκαοκτώ μήνες νωρίτερα. Και όμως, πίσω από την πίστη βρίσκονταν τοπικά συμφέροντα και πάνω απ' όλα τα συμφέροντα της ίδιας της Τήνου και των ανθρώπων που έκαναν κουμάντο σε αυτήν. Η εμφάνιση της Ευαγγελίστριας αντανάκλωσε πρώτα και κύρια το ξαφνικό κενό εξουσίας -πολιτικό αλλά πάνω απ' όλα εκκλησιαστικό- που δημιουργήσε στις Κυκλάδες ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας. Από το 1821 ως το 1833 υπήρχε μια μεσοβασίλειά όπου η εξουσία του σουλτάνου και του Οικουμενικού Πατριάρχη είχαν εκλείψει αλλά οι νέες πολιτικές δυνάμεις του εθνικού κράτους δεν είχαν ακόμη εδραιωθεί πλήρως. Όταν πια συστάθηκε η Αντβασιλεία και η νέα εθνική Εκκλησία, η λατρεία της Ευαγγελίστριας είχε ήδη αναφανεί.

Γι' αυτήν πραγματικός υπεύθυνος δεν ήταν ούτε ο επίσκοπος Γαβριήλ ούτε η Εκκλησία. Αντιθέτως, η Ορθόδοξη Εκκλησία βρισκόταν σε βαθιά κρίση τόσο σε περιφερειακό όσο και σε τοπικό επίπεδο. Ο παραδοσιακός δεσμός του Γαβριήλ με το Πατριαρχείο, εξαιτίας του οποίου αντιτάχθηκε τελικά στην ίδρυση της εθνικής Εκκλησίας της Ελλάδας, πρέπει να δοκιμάστηκε σκληρά από τις αβεβαιότητες της δεκαετίας του 1820. Δεν εξαντλούνταν όμως το ζήτημα στη θραύση της εξουσίας του Πατριαρχείου· η κρίση της Εκκλησίας προχωρούσε ακόμα βαθύτερα. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Γαβριήλ όταν ήρθε να επισκοπήσει τα εκκλησιαστικά ιδρύματα του νησιού το 1828, παρόλο που οι δεκάδες εκκλησίες και τα εκατοντάδες ξωκλήσια επιζούσαν άθικτα, το θανατικό, ο πόλεμος και η λιμοκτονία είχαν αποδεκατίσει τον πληθυσμό· από το προεπαναστατικό δυναμικό των 128 παπάδων απέμειναν μόλις 65.²⁷ Μάλιστα, οι κυρίως υπεύθυνοι για το προσκύνημα δεν ήταν ο Γαβριήλ, αλλά ο Καγκάδης, ο Γεωργαντόπουλος, ο Μαυρογέ-

27. Γ. Δωρίτζας, *Οι εκκλησίες και τα προσκυνήματα της Τήνου* (Αθήνα, χ.χ.), σ. 22-πβ. ΑΚΤ 28/136-7, «Numerazione delle anime dei nostri cattolici di Tine fatta nel 1835», που υπολογίζει σε 5.546 τον συνολικό αριθμό των καθολικών στο νησί, καθώς και περίπου 30 ιερείς.

νης και άλλα μέλη της παλιάς τάξης των προκρίτων της Τήνου. Αν και ορθόδοξοι, είχαν προσπαθήσει να μείνουν έξω από το παχνίδι Τούρκων και Ελλήνων, προσπαθώντας με κάθε τρόπο να διατηρήσουν τη σταθερότητα στο νησί. Ο Γαβριήλ είχε αναγνωρίσει τη γνησιότητα της εικόνας, και σε αντάλλαγμα εκείνοι τον είχαν προστατεύσει από τις κατηγορίες ότι δεν είχε υποστηρίξει την επανάσταση. Παράλληλα τον είχαν υποχρεώσει να δεχθεί τον έλεγχο της εκκλησίας και του ιδρύματός της από ντόπιους λαϊκούς. Στην επιγραφή που βρίσκεται ακόμη σήμερα μέσα στην εκκλησία τα ονόματά τους – με πρώτο του Καγκάδη – μνημονεύονται πριν από αυτό του αρχιεπισκόπου.

Η φήμη της Παναγίας απλώθηκε γοργά: ήδη τον Απρίλιο του 1825 ο ναύαρχος Σαχτούρης είχε υποβάλει τα σέβη του στη Μεγαλόχαρη με κανονιοβολισμούς. Η δόξα και τα θαύματά της βοήθησαν με την ασύγκριτη αίγλη τους να αναλάβει η υπόληψη κάποιων τετραπέρατων και πανέξυπνων ανθρώπων που είχαν συχνά κατηγορηθεί από τους πολιτικούς τους αντιπάλους, όχι άδικα ίσως, πως ήταν οπαδοί των συμβιβασμών και λειψοί πατριώτες. Ο πρώτος δήμαρχος του νησιού, που διορίστηκε στα τέλη του 1833, δεν ήταν άλλος από τον Σταματέλο Καγκάδη, τον άνθρωπο που όλη την προηγούμενη δεκαετία ήταν ταμίας και ηγετική μορφή των ανασκαφών για την εύρεση της εικόνας. Δεν είναι περιεργο λοιπόν που, όταν λίγα χρόνια αργότερα χωρικοί της Νάξου άρχισαν να βλέπουν οράματα και ισχυρίστηκαν ότι είχαν ανακαλύψει άλλη μια ιερή εικόνα, ο επίσκοπος Γαβριήλ – αρχιεπίσκοπος πια εκεί – πάτησε πόδι, ανέλαβε ο ίδιος την υποτιθέμενη εικόνα και αρνήθηκε να ευλογήσει τη διαδικασία.²⁸

Αυτό μας βοηθά ίσως να καταλάβουμε γιατί η άνοδος της Ορθόδοξης Παναγίας στο στερέωμα δεν σήμανε καμιά φοβερή καταστροφή για την Καθολική Παρθένο, όπως φαινόταν πιθανό τις σκοτεινές μέρες του 1824. Είναι οπωσδήποτε αληθές ότι οι νέες πολιτικές ρυθμίσεις που θεσπίστηκαν επί Καποδίστρια, με την κατάργηση του παλιού οθωμανικού συστήματος της αυτοδιοίκησης των καθολικών, κατέστησαν τους τελευταίους πιο ευάλωτους απέναντι στην ορθόδοξη πλειονότητα: παρά τις διαμαρτυρίες τους, η αυτοδιοίκηση της κοινό-

28. Bl. Stewart, στο ανά χειράς βιβλίο.

τητάς τους δεν ίσχυσε ποτέ ξανά. Και φυσικά, ο βασιλιάς Όθωνας υπέβαλε τα σέβη του στον νέο ναό της Τήνου, όταν επισκέφθηκε το νησί το 1833. Σαν καλός Βαυαρός καθολικός, όμως, δεν θα άφηνε την Καθολική Εκκλησία να υποφέρει: στο ίδιο ταξίδι επισκέφθηκε τον καθολικό μητροπολιτικό ναό και υποσχέθηκε ανοιγτά και δημόσια ότι θα στήριζε τους καθολικούς του νησιού.²⁹

Μέσα σε μια δεκαετία και η Σύρος και η Τήνος είχαν αφήσει πίσω τους το αμφιλεγόμενο παρελθόν και βγεί από τον πόλεμο μεταμορφωμένες. Χιλιάδες ορθόδοξοι πρόσφυγες, από τη Χίο κυρίως, μετέτρεψαν τη Σύρο σε ανθηρό κέντρο εμπορίου και ίδρυσαν μια τελείως καινούργια πόλη, που της δόθηκε το όνομα του Ερμή, του θεού του εμπορίου. Η Τήνος δεν μπόρεσε να κάνει κάτι ανάλογο, αλλά δεν έμεινε πολύ πίσω. Δεν ανέκτησε ποτέ την εμπορική πρωτοκαθεδρία που είχε επί Οθωμανών. Η ανέγερση όμως του ναού της Ευαγγελιστρίας απέφερε δεκάδες χιλιάδες προσκυνητές το χρόνο, χρηματοδοτώντας τα καλύτερα ίσως σχολεία της Ελλάδας την εποχή εκείνη, και έδωσε τη δυνατότητα στο λιμάνι να επεκταθεί γρήγορα, την ίδια στιγμή που το Ξόμπουργο, η παλιά πρωτεύουσα στο βουνό από πάνω, ρήμαξε σιγά-σιγά. Όταν επισκέφθηκε την Τήνο στα τέλη της δεκαετίας του 1830, ο Γερμανός πρίγκιπας Puckler-Muskau θαμτώθηκε από τον πλούτο της εκκλησίας – «αναμφιβολα η πιο όμορφη και μια από τις μεγαλύτερες που έχω δει ως τώρα στο Βασίλειο της Ελλάδος» –, από το «πλήθος των προσκυνητών» που έρχονταν «απ' όλο τον κόσμο» και από τα ξέι υποδειγματικά δημόσια σχολεία που υποστήριζε το ίδρυμά της. Σε σύγκριση με την αργόσυρτη, ακόμα και ανύπαρκτη ανάκαμψη της Πελοποννήσου και της Ρούμελης, που είχαν καταστραφεί από τόσα χρόνια πολέμου, εδώ η έκβαση ήταν απρόσμενα ροδινή. Τελικά η Παναγία είχε προστατεύσει την Τήνο, και η συνέχιση της ευμάρειας του νησιού δεν ήταν από τα μικρότερα θαύματά της.³⁰

29. ΑΚΤ, Μπάλε Κουτί: αλληλογραφία Gabinelli, 5 Ιουλίου 1829, που περιέχει καταγγελίες καθολικών προς τον επίσκοπο οι οποίες αφορούν την κυριαρχία των ορθόδοξων στην τοπική πολιτική. Για την επίσκεψη του Όθωνα, βλ. P. Gaetano Romano, *Cenni storici della Missione della Compagnia di Gesù in Grecia* (Παλέρμο, 1912).

30. H. Puckler-Muskau (σε μετάφραση Jean Cohen), *Entre l'Europe et l'Asie: Voyage dans l'Archipel* (Βρυξέλλες, 1840), ii, σ. 41-2.

Βιβλιογραφία

- Blancard, T. (1909), *Les Mavroyéni: Histoire d'Orient (de 1700 à nos jours)* ii, Παρίσι.
- Campbell, J.K. (1964) *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη.
- de la Gravière, J. (1876) *La station du Levant*, 2 τόμοι, Παρίσι.
- de Valon, A. (1846) *Une année dans le Levant*, Παρίσι.
- Foreign Office files, National Archives, Λονδίνο [FO].
- Gaetano Romano, P. (1912) *Cenni Storici della Missione della Compagnia di Gesù in Grecia*, Παλέριο.
- Hofmann, G. (1937) *Vescovadi cattolici della Grecia*, τόμ. 2, Τήνος, Ρώμη.
- Jourdain, J.P. (1828) *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce depuis 1822*, Παρίσι.
- Post, H.A. (1830) *A Visit to Greece and Constantinople in the Year 1827-8*, Νέα Υόρκη.
- Puckler-Muskau, H. (σε μετάφραση Jean Cohen) (1840) *Entre l'Europe et l'Asie: Voyage dans l'archipel*, 2 τόμοι, Βρυξέλλες.
- Raffeneil, M.C.D. (1822) *Histoire des événements de la Grèce*, Παρίσι.
- Raybaud, M. (1824-5) *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance*, 2 τόμοι, Παρίσι.
- Ανών., «A Panhellenic Festival of Today», *Macmillan's Magazine*, 48 (1883-4), 474-7.
- Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, 1, Αθήνα, 1971.
- Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832*, 15 [«Αυτά Έγγραφα»: VII:A-B], Αθήνα, 1994.
- Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832: Ανθολόγιο* (Αθήνα, 2002).
- Αρχαία της Καθολικής Αρχιεπισκοπής της Τήνου [ΑΚΤ].
- Βιτάλης, Φ. (1971-73) «Ο Τήνου Γαβριήλ Συλιβός και η συμβολή του εις την εθνεγερσίαν του 1821», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* [EEKM], 137-55.
- Δρακάκης, Α. (1964) «Άγγλοι πρόξενοι εις τας Κυκλάδας κατά την επανάστασιν του 1821», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* [EEKM], 4, 115-42.
- Δρόσος, Δ. (1870) *Ιστορία της νήσου Τήνου*, Αθήνα.

- Δορίζας, Γ.Λ. (1978) *Η Τήνος επί Τουρκοκρατίας και κατά τον Αγώνα του 1821*, Αθήνα.
- (χ.χ.) *Οι εκκλησίες και τα προσκυνήματα της Τήνου*, Αθήνα, χ.χ.
- Λιγνός, Α. (επιμ.) (1928) *Αρχαίον της Κοινότητος Ύδρας, 1778-1832*, ι', Πειραιάς.
- Μαυρής, Ν. (επιμ.) (1937) *Ιστορικόν Αρχαίον Κάσου*, 3 τόμοι, Αθήνα.
- Μεταξάς, Κ. (επιμ.) (2002) *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα, 2002.
- Σαχτούρης, Γ. (1890), *Ιστορικά ημερολόγια του ναυτικού αγώνος του 1821*, Αθήνα.
- Σοφριανός, Δ. (2000) «Εγκύκλιοι [Αύγ. 1821-Ιαν. 1822] του Οικουμενικού Πατριάρχου Ευγενίου Β' περί δουλικής υποταγής των Ελλήνων στον Οθωμανό κατακτητή», *Δελτίο του Κέντρου Ερευνής της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, 2, 19-41.

Βλέποντας όνειρα για θαμμένες εικόνες στο βασίλειο της Ελλάδος

*Charles Stewart*¹

Την ημέρα της Αναλήψεως του 1836 μια ομάδα χωρικών ξέθαψε τρεις εικόνες σε μια τοποθεσία της ορεινής Νάξου, το Αργοκοίλι. Οδηγός τους σε αυτή την ανακάλυψη ήταν μια σειρά από όνειρα και οράματα όπου η Παναγία τους έλεγε να σκάψουν για την εικόνα της και να της χτίσουν ένα «σπίτι». Τα συμβάντα αυτά στάθηκαν το έναυσμα ενός προσκυνήματος στην εκκλησία της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας που συνεχίζεται ως τις μέρες μας και προσελκύει περίπου 5.000 επισκέπτες την Παρασκευή του Πάσχα, οπότε γιορτάζει η Παναγία Ζωοδόχος Πηγή.

Στην Τήνο, η πορεία από τα όνειρα έως την ανακάλυψη της εικόνας, την ανέγερση της εκκλησίας και την επιτυχία του προσκυνήματος υπήρξε σχετικά απρόσκοπτη και είχε ευτυχή κατάληξη (Mazower, στο ανά χειράς βιβλίο). Δεν συνέβη το ίδιο στη Νάξο. Η Εκκλησία της Ελλάδος και το ελληνικό κράτος άρχισαν να καταπιέζουν το κίνη-

1. Είμαι ευγνώμων στους Robin Cormack, Veronica della Dora, Γιάννη Χαμηλάκη, Ιωάννη Κουμπουρλή, Ευάγγελο Λιβιεράτο, Mark Mazower και Ελεάνα Γιαλούρη, που μοιράστηκαν γενναϊοδώρα μαζί μου ιδέες και υλικά έρευνας. Το παρόν αποτελεί κεφάλαιο μιας ευρύτερης μελέτης, που κυκλοφορεί πλέον με τον τίτλο *Dreaming and Historical Consciousness in Island Greece*, Κάιμπριτζ, Μασσαχ.: Harvard University Press, 2012.

μα τιμής προς την Παναγία Αργοκοιλώτισσα προτού καν βρεθεί η εικόνα της. Η παρούσα μελέτη μιλά για τους Ναξιώτες που ονειρεύονταν εικόνες, για την αντίθεση του κράτους και για τις τοπικές αντιδράσεις ενάντια στο κράτος, και μας επιτρέπει να ριζώσουμε μιαν αποκαλυπτική ματιά στους μηχανισμούς διαμόρφωσης της νεότερης Ελλάδας σε τοπικό επίπεδο. Το επεισόδιο αυτό δείχνει πως οι Ναξιώτες ασπάζονταν την Ορθοδοξία σαν μια πίστη γεμάτη μυστήριο και αποκάλυψη. Επιπλέον, μέσα από το πρίσμα της Ορθοδοξίας τους κατανοούσαν το παρελθόν και τον τόπο τους. Η ανεξαρτησία τους φόρτωσε με νέες γραφειοκρατικές δομές και απαιτήσεις. Τα χρόνια που εξετάζουμε εδώ η Ελλάδα είχε ήδη δημιουργηθεί, αλλά η διάπλαση Ελλήνων πολιτών υπάκουων στους νόμους του κράτους και με κοινή εθνική και ιστορική συνείδηση θα χρειαζόταν κι άλλο χρόνο και πρόσθετες προσπάθειες.² Η μεταβολή αυτή δεν μπορούσε να γίνει διαμέσ και με απλές εντολές. Νέοι νόμοι και προγράμματα θεσπίστηκαν από τις διαδοχικές κυβερνήσεις του Καποδίστρια (1828-31), της Βασιλικής Αντιβασιλείας (1833-35) και του βασιλιά Όθωνα, πρώτα χωρίς Σύνταγμα (1835-44) και μετά με Σύνταγμα (1844-62). Οι Ναξιώτες βρέθηκαν αντιμετώπι με μια νομοθεσία που τους βρήκε με μιαν αυτοκατανόηση κατά πρώτο λόγο χριστιανική – ανεξάρτητα από το αν ονομάζονταν Ρωμιοί, χριστιανοί ή ακόμα και Έλληνες³ – και τους προσέδωσε μια ταυτότητα Έλληνα, με την έννοια του πολίτη ενός κράτους με ευρωπαϊκό προσανατολισμό και με γενεαλογία που εκτεινόταν κατ' ευθεία γραμμή, και ει δυνατόν χωρίς ενδιάμεσους σταθμούς, ως πίσω στην αρχαία Ελλάδα. Η περίπτωση Αργοκοίλι της δεκαετίας του 1830 μας επιτρέπει να δούμε πόσο δύσκολη μπορούσε

2. Η διατύπωση αυτή παραφράζει την παρατήρηση που αποδίδεται στον Ιταλό πολιτικό Massimo d'Azeglio μετά την ενοποίηση της Ιταλίας: «Δημιουργήσαμε την Ιταλία, τώρα πρέπει να δημιουργήσουμε τους Ιταλούς».

3. Ο όρος *Έλληνας*, πέρα από τις άλλες σημασίες του, χρησιμοποιείτο ποικιλοτρόπως πριν από την Ανεξαρτησία για να χαρακτηρίσει κάποιον που ακολουθούσε το ελληνικό εκκλησιαστικό τυπικό και υπάκουε στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως – μια σημασία του όρου πιο χριστιανοκεντρική από τη μεταναστευτική της. Βλαχόφωνοι, Αλβανόφωνοι και Σλαβόφωνοι μπορούσαν να θεωρούν τον εαυτό τους και να θεωρούνται «Έλληνες» (Livaniotis 2008).

να είναι αυτή η μετάβαση. Η παρούσα μελέτη αποκαλύπτει το υψηλό τίμημα που κατέβαλαν κάποιες φορές οι τοπικές κοινότητες για τη μετάβαση στο κυρίαρχο έθνος.

Τα γεγονότα που ενδιαφέρουν την παρούσα μελέτη ξεκινούν το 1831, όταν η Παναγία άρχισε να φανερώνεται σε τρεις βσκοούς από την Κόρονο: τα αδέρφια Μαρία, Γεώργιο και Νικόλαο. Η Παναγία τους είπε να σκάσουν να βρουν μια εικόνα της. Τα γεγονότα αυτά περιγράφονται σε δύο διαφορετικές εξιστορήσεις που γράφτηκαν από έναν παπά της εποχής, τον πάτερ-Κορρέ (1962: 4, 2002α: 23), ο οποίος λέει πως οι αρχικές αυτές εμφανίσεις έγιναν στον ξύπνο (*φωτίση, οράματα*).⁴ Η κοινότητα γύρω τους συζητούσε αν επρόκειτο για περιπτώσεις δαίμονοληψίας, ερώτημα που έμεινε ανοιχτό απ' όλες τις πλευρές τα χρόνια που ακολούθησαν. Συχωριανοί και αξιωματούχοι μπορούσαν να προσάπτουν στους *ονειρευόμενους* αυτόν το χαρακτηρισμό. Οι υπερσυσπαστές των ονειρευόμενων, από τη μεριά τους, ανέλεγκαν ότι οι πάντες στο χωριό τυραννιόνταν από τον διάβολο τότε. Με τέτοια διάσταση απόψεων, ο επίσκοπος Παριναξίας πήγε στο Αργοκοίλι και έκανε αγιασμό στην ανασκαφή (Κορρές 2002α: 23).

Μια νέα αλληλουχία συμβάντων ξεκίνησε το 1835, όταν η Παναγία άρχισε να φανερώνεται σε δύο καινούργιους ονειρευόμενους. Ο πρώτος, ένας νεαρός αγρότης ονόματι Χριστόδουλος Μανωλάς, είχε ένα κομμάτι γη στο Αργοκοίλι. Στην αρχή ο Χριστόδουλος αντιμετώπιζε το εγχείρημα με σκεπτικισμό, πολλώ μάλλον που οι πιστοί ήθελαν να σκάσουν μέσα στο χωράφι του. Του ζήτησαν να μη στείρει εκείνη τη χρονιά. Εκείνος δήλωσε ότι εκτός κι αν η Παναγία εκδηλωνόταν η ίδια απευθείας, θα έσπερνε κανονικά. Στις 13 Νοεμβρίου 1835 πήγε για ύπνο τα μεσάνυχτα και ενώ ήταν ακόμα ξύπνιος ένιωσε δυο δονατά χτυπήματα στα γόνατά του. Φώναξε να τον λυπηθούν και

4. Είμαι ευγνώμων στον Γιάννη Χουζούρη που μου προμήθευσε φωτοαντίγραφα των εκθέσεων του Κορρέ και άλλων. Τα συμβάντα του Αργοκοιλιού φωτίστηκαν πάρα πολύ με τη δημοσιοποίηση αρχαικών εγγράφων από την Ιερά Σύνοδο στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Ο Χουζούρης τα εξέδωσε στο τριμηνιαίο του περιοδικό *Αργοκοιλώτισσα* και τα παραθέτω ως «Εγγραφα». Η Σεραιδάρη (2007: 184 επ.) εξιστορεί ωραία την ανακάλυψη του 1836 στο Αργοκοίλι με βάση τον Κορρέ και ένα μακροσκελές διδακτικό ποίημα του Χουζούρη (1996).

άκουσε μια φωνή να τον ρωτά: «Πείστηκες τώρα ότι ευρίσκεται η οικία μου εις το Αργοκοίλι;» (Κορρές 2002α: 23)

Σε κατοπινά οράματα ο Χριστόδουλος έμαθε πως η εικόνα ανήκε παλιότερα σε οικογένεια Αργυπτιών που είχε φύγει για να γλιτώσει από τις διώξεις την εποχή της εικονομαχίας (8ο και 9ο αι. μ.Χ.). Προκειμένου να μην υποστούν κι άλλες διώξεις, προσευχήθηκαν να τους καταπιεί η γη. Η Παναγία πρόσθεσε ότι αν οι άνθρωποι έσκαβαν με πίστη, το πρώτο πράγμα που θα έβρισκαν θα ήταν τα κόκαλα αυτού του ξενιτάρη και του παιδιού τους, που έπρεπε να διατηρηθούν ως ιερά.

Ακούγοντάς το αυτό, πλήθος άνθρωποι έτρεξαν στο Αργοκοίλι και άρχισαν να σκάβουν. Έσκαβαν όλη μέρα, μα δεν βρήκαν τίποτα. Καθώς μάζευαν τα σκαφτικά τους, ο Χριστόδουλος *ερωτίσθη* για το πού έπρεπε να χτυπήσει με τον κασμά του. Μ' ένα χτύπημα άνοιξε μια τρύπα που οδηγούσε σε μια σπηλιά. Άρχισαν να σκάβουν μέσα εκεί και γρήγορα βρήκαν κόκαλα. Κυκλοφόρησε η φήμη ότι τα κόκαλα και η γη ολόγυρα ευωδίαζαν, ήταν ζεστά όταν τα άγγιζες και θερμαίναν τις ασθένειες. Ο Χριστόδουλος ζήτησε από την Παναγία να φανερωθεί εκεί μπροστά τους, πάνω στα χώματα και στα κόκαλα. Εκείνη απάντησε: «και πώς να έβγω όπου τον τόπον μου δεν ετοιμάσατε, ούτε τον θρόνον δεν έχω ως εάν έβγω τώρα. Θέλετε [=Μην] αμελήσετε την δούλευσιν του οίκου μου, αλλά δουλεύετε με πίστιν στερεάν...» (Κορρές 1962: 5 και Κορρές 2002α: 24).

Σε άλλη περίπτωση ο Χριστόδουλος «ήλθε εις έκστασιν» μέσα στον ενοριακό ναό της Κορώνου, την Αγία Μαρίνα. Μια θεική δύναμη αοράτως έδωσε τα χέρια του σε θέση δέησης πάνω στο στήθος του, κι εκείνος κοιτούσε προς τον ουρανό. Είδε να έρχεται καταπάνω του ένας πύρινος τροχός με την Παναγία στη μέση συνοδευόμενη από νέφους αγίων που ήταν όλοι ντυμένοι στα λευκά, σαν χιόνι, και έψαλλαν. Εμφανίστηκε και ο Χριστός, και όσοι χωριανοί ήταν δαιμονισμένοι άρχισαν να κραυγάζουν και να τσιρίζουν. Μια δαιμονισμένη κοπέλα φώναξε: «έφθασεν η Δέσποινα Θεοτόκος με την Μαρίνα και με πλήθος αγγέλων και μας παιδεύουν. ...». Ένας δαιμονισμένος ονόματι Γιάννης άρχισε να βγάζει αφρούς από το στόμα του (Κορρές 1962: 6-7).

Ο επίσκοπος Νάξου έδωσε άδεια, σύμφωνα με τον πάτερ-Κορρέ, σε έναν τριανταπεντάχρονο περιοδεύοντα μοναχό ονόματι Γεράσιμο

Μαυρομάτη να πάει στην Κόρωνο και να εξομολογήσει τον κόσμο, να επιβάλει επιτήμια προσευχής και νηστείας και, δεδομένης της κατάστασης στην Κόρωνο, να κάνει εξορκισμούς. Με το που έφτασε στους Βόθρους,⁵ ο Γεράσιμος άρχισε να βλέπει κι αυτός όνειρα, στα οποία η Παναγία επιβεβαίωνε αυτά που είχε πει στον Χριστόδουλο.⁶ Σ' ένα όνειρο η Παναγία φανερώθηκε στον Γεράσιμο και του είπε πως θα έδινε «αρραβώνα» της μελλοντικής της εμφάνισης. Εκείνος πήγε την άλλη μέρα στο Αργοκοίλι και ανακάλυψε ένα ασημένιο νόμισμα που είχε πάνω του τον Μέγα Κωνσταντίνο. Το πήρε μαζί του κι έφυγε από τους Βόθρους για να διαδώσει το νέο σε άλλα χωριά της Νάξου.⁷

Λίγο αργότερα η Παναγία μίλησε μέσα από έναν άλλον ονειρευόμενο, τον Μανουήλ Σαχά, που ήταν κι αυτός αγρότης/κτηνοτρόφος από τους Βόθρους σαν τον Χριστόδουλο, παντρεμένος με παιδιά. Του έδωσε οδηγίες ώστε να της χτίσει ένα «μοναστήρι», που θα ήταν «τόσο μεγάλο, όπου να χωρέσουν όλοι οι κάτοικοι του νησιού» (Κορρές 2002β: 21). Σε ξεχωριστό όραμα περίπου τον ίδιο καιρό η Παναγία είπε στον Χριστόδουλο να πει «εις όλον τον λαόν ότι να μου ετοιμάσουν κατοικία, ένα ξενοδοχείον ευρύχωρον, έναν τόπον ξεχωριστόν να με βάλουν όπου να αναπαύονται οι προσερχόμενοι εις εμέ και τότε θέλω έβγει».⁸

Μια τρίτη φάση αυτής της ιστορίας ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 1836, όταν εμφανίστηκε στο προσκίνηιο ένας ακόμα ονειρευόμενος, ο Ιωάννης Μαργιόρος ή Ντουμπρογιάννης. Όπως ο Χριστόδουλος και ο Μανουήλ, έτσι κι αυτός ήταν ένας φτωχός και αγράμματος βοσκός

5. Πριν από τον 20ό αιώνα η Κόρωνος ονομαζόταν Βόθροι. Τότε η λέξη σήμαινε φαράγγι, και πράγματι το χωριό είναι χτισμένο πάνω σ' ένα πλέγμα από φαράγγια. Όταν η σημασία της λέξης άλλαξε, οι ντόπιοι χρειάστηκε να δώσουν στο χωριό το όνομα του κοντινού βουνού Κόρωνος.

6. Σύμφωνα με την έκθεση του πρωτοσύγκελου Μαριμαρά προς την Ιερά Σύνοδο, 18 Ιουνίου 1836 (Εγγραφα 2000α: 21). Ο πρωτοσύγκελος Θεοδόρητος Μαριμαράς στάλθηκε στην Κόρωνο για να ερευνήσει τα γεγονότα για λογαριασμό της Ιεράς Συνόδου στα τέλη της άνοιξης του 1836.

7. Πρωτοσύγκελος Μαριμαράς προς την Ιερά Σύνοδο, 18 Ιουνίου 1836 (Εγγραφα 2000α: 22).

8. Κορρές 2002β: 21. Στην εξιστόρηση που έγραψε αρκετούς μήνες αργότερα, ο Κορρές απέδωσε αυτό το όραμα στον Μανουήλ (1962: 10).

από την Κόρωνο. Την πρώτη μέρα έσκαψε για την εικόνα, και αφού έσκαψε γύρισε στο σπίτι του και κοιμήθηκε για μεσημέρι. Στον ύπνο του «βλέπει εις το όραμά του» την Παναγία, η οποία του είπε πως υπήρχαν τρεις εικόνες στη σπηλιά: μία της Παναγίας, μία με τον Επίταφιο Θρήνο και μία του Αϊ-Γιάννη του Προδρόμου.

Ο Ιωάννης είδε ένα όραμα που του έλεγε πως και οι τρεις εικόνες θα βρίσκονταν στις 25 Μαρτίου 1836. Την ημέρα εκείνη μαζεύτηκαν χιλιάδες άνθρωποι. Ο Ντουμπρογιάννης κατέβηκε στη σπηλιά και βρήκε τις τρεις εικόνες.⁹ Τις πήραν στα χέρια τους οι ιερείς και τις έβαλαν σ' ένα κελλί που είχε κιόλας χτιστεί. Την ίδια εκείνη μέρα, στη βράση των θαυμάτων αυτών γεγονότων, ο Ιωάννης είδε κι άλλο όραμα –ότι στις 23 Απριλίου, του Αϊ-Γιώργη, θα ανακάλυπταν άλλη μια εικόνα της Παναγίας. Και βεβαίως βρέθηκε η τέταρτη αυτή εικόνα. Είπαν πως ήταν έργο του αγίου Λουκά· παρατηρητές έγραψαν πως το εικόνισμα είχε μέγεθος ενός ογδού ενός φύλλου χαρτιού και πως ήταν «ανάγλυφο» και από «κηρομαστίχα». Το εικόνισμα αυτό είναι και σήμερα το επίκεντρο του προσκυνήματος στο Αργοκοίλι (Εικ. 1).

Τα συμβάντα αυτά της Νάξου συνέπεσαν με τη γένεση του ελληνικού κράτους. Ο βασιλιάς Όθωνας¹⁰ έφτασε στην Ελλάδα στις αρχές

Εικ. 1. Το ανάγλυφο εικόνισμα από κηρομαστίχα που τιμάται σήμερα στο προσκύνημα του Αργοκοιλιού.

9. Σύμφωνα με τις προφορικές παραδόσεις της εποχής, κατέβηκε φορώντας ένα μόνο ρούχο, ώστε να μην μπορεί να πει κανείς ότι έβαλε ο ίδιος εκεί τις εικόνες.

10. Frederick Otto von Wittelsbach, δευτερότοκος γιος του βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας.

του 1833 μαζί με τρεις Βαυρούς αντιβασιλιάδες που η θητεία τους θα διαρκούσε ως τα εικοστά του γενέθλια, τον Ιούνιο του 1835. Ο Όθωνας ήταν καθολικός, ο δε αντιβασιλιάς που είχε αναλάβει τα υπουργεία Δικαιοσύνης και Εκκλησιαστικών, ο καθηγητής Γκέοργκ φον Μάουερ, ήταν προτεστάντης. Αμέσως έβαλαν μπρος την ίδρυση αυτοκέφαλης ελληνικής εθνικής Εκκλησίας, η οποία δεν θα υπαγόταν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αλλά θα τη διηύθυνε μια Ιερά Σύνοδος επισκόπων που θα τη διορίζε και θα την επέπτενε ο θρόνος (Frazee 1969: 113).

Τιμήματα του ορθόδοξου πληθυσμού του Βασιλείου της Ελλάδος ανησύχησαν ότι η χώρα μετατρέποταν σε προτεσταντική ή καθολική.¹¹ Το φόβο αυτόν θα τον βίωσαν έντονα νησιά όπως η Νάξος και η Τήνος (Mazower, στο ανά χείρας βιβλίο), που τα είχαν κυβερνήσει οι Βενετοί για αιώνες και είχαν ακόμη καθολικούς πληθυσμούς.¹² Μετά την οθωμανική κατάκτηση του 1566 οι καθολικοί της Νάξου συνέχισαν να κατέχουν την περισσότερη γη. Επιπλέον, με τις Διομολογήσεις ο καθολικός κλήρος ολόκληρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τέθηκε υπό την προστασία της Γαλλίας. Μια Διομολόγηση του 1673 επέτρεψε στους καθολικούς να υψώνουν τη γαλλική σημαία ώστε να αποφεύγουν να βρεθούν ανάμεσα σε διασταυρούμενα πυρά κατά τις συγκρούσεις μουσουλμανικών και ορθόδοξων πληθυσμών, όπως συνέβη στην πολιορκία του Χάνδακα (Frazee 2002: 31). Όταν ξέσπασε ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας, οι καθολικοί της Νάξου ύψωσαν τη γαλλική σημαία στο Κάστρο, στη δε Τήνο συνέχισαν να καταβαλλουν τον ετήσιο τουρκικό φόρο και αντέδρασαν όταν η επαναστατική κυβέρνηση τους επέβαλε δικούς της φόρους.¹³ Από τη σκοπιά των

11. Όπως έχει επισημάνει ο Frazee (1969: 114), το προσχέδιο του Μάουερ για το χωρισμό Εκκλησίας και κράτους στην Ελλάδα ακολουθούσε εκ του σύνεγγυς το Σύνταγμα της Διαμετρυμένης Εκκλησίας της Βαυαρίας.

12. Στη Νάξο ο καθολικός πληθυσμός τη χρονιά της ανεξαρτησίας ήταν περίπου 300-400 άνθρωποι, που διέμεναν κυρίως στη Χώρα, μέσα στο βενετιάνικο Κάστρο. Εκεί ήταν και η έδρα της Καθολικής Αρχιεπισκοπής της Ελλάδος και επίσης ένα μοναστήρι Ουρσουλινών. Βλ. Frazee 1978.

13. Η αντίσταση των καθολικών στη φορολόγηση από τους Έλληνες επαναστάτες εμφανίζεται στις διπλωματικές εκθέσεις, όπως εκείνη που έστειλε ο πρόξενος

καθολικών, η συνέχιση της γαλλικής προστασίας και της οθωμανικής ανεξιθροσκίας πιθανώς φάνταζε ως καλύτερη προοπτική από την απορρόφηση σ' ένα κατά πλειοψηφία χριστιανορθόδοξο κράτος. Ο ιστορικός Charles Frazee χαρακτήρισε τις σχέσεις καθολικών και ορθοδόξων εκείνης της εποχής ως σχέσεις «υποβόσκουσας αντιπάθειας και μίσους» (1979: 319).

Από τις πρώτες εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις που προώθησε η κυβέρνηση της αντιβασιλείας ήταν το κλείσιμο όλων των μοναστηρίων με λιγότερους από έξι μοναχούς, με εθνικοποίηση του συνόλου της περιουσίας τους. Εξαιρέθηκαν τα καθολικά μοναστήρια και εκκλησιαστικά ακίνητα, αφού στη Διάσκεψη του Λονδίνου η Γαλλία είχε αποσπάσει την υπόσχεση ότι στο νέο κράτος οι γαίες και η ελευθερία λατρείας των καθολικών θα προστατευούνταν (Frazee 1979: 324). Η προτιμησιακή αυτή αντιμετώπιση θα πρέπει να εξερέθισε τον τοπικό ναζωτικό πληθυσμό, κουρελιάζοντας το αίσθημά του ότι, σαν συμπολίτες, δικαιούνταν ίση μεταχείριση και επίσης ότι ήταν μέλη του κυρίαρχου θρησκευόμενου της χώρας.¹⁴ Επιπλέον, η Σύνοδος έθεσε περιορισμούς στις κινήσεις των μοναχών έξω από τη μονή της εγκαταβίωσής τους. Παλιότερα, οι περιοδεύοντες μοναχοί ήταν εξεχόντα πνευματικά σημεία αναφοράς για την ύπαιθρο και μετέφεραν συχνά μαζί τους ιερές εικόνες και λείψανα. Η νέα Σύνοδος περιέσπειρε αυτές τις δραστηριότητες καθώς και την τακτική να δίνονται άδειες για τέλεση γάμων και βαφτίσεων σε μοναστήρια (Frazee 1969: 126).

Πέρα απ' το ότι έκλεισε μοναστήρια, η νέα κυβέρνηση επέβαλε περιορισμούς στην οικοδόμηση ιδιωτικών ναών και νέων μονών. Η ανέγερση κάθε τέτοιου οικοδομήματος απαιτούσε στο εξής βασιλική άδεια. Επιπλέον, νέοι νόμοι που στόχευαν στην προστασία των αρχαιολογικών καταλοίπων στα ελληνικά εδάφη έθεσαν την ίδια τη διε-

της Βρετανίας Ν. Φραγκόπουλος στον Βρετανό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη το 1826 (Foreign Office Archives: FO 352/12B 273669).

14. Από το πρώτο κιάλας προσωρινό πολίτευμα που είχαν καταρτίσει οι επαναστάτες το 1822, η «Ανατολική Ορθόδοξος Εκκλησία» αναγνωριζόταν ως η επικρατούσα θρησκεία της Ελλάδας, πράγμα που επιβεβαιώθηκε το 1844 στο επίσημο Σύνταγμα του ελληνικού κράτους.

νέργεια των σκαπτικών εργασιών υπό αυξημένο έλεγχο. Όπως έγραφε ο Μάουρερ:

Οι ελληνικές αρχαιότητες, εκτός από το γεγονός ότι προκαλούν το μεγάλο ενδιαφέρον των ιστορικών και αρχαιολόγων, έχουν πάνω απ' όλα για το Βασίλειο της Ελλάδος τεράστια πολιτική σημασία. Και τούτο, επειδή η ιδέα της αρχαίας Ελλάδας ήταν εκείνη που ενέπνευσε σε ολοκληρη την Ευρώπη αυτό το τόσο μεγάλο ενδιαφέρον για τον αγώνα των ηρώων της νέας Ελλάδας... Το πνεύμα αυτής της ελληνικής αρχαιότητας είναι εκείνο που πρέπει να σταθεί και στο μέλλον ο μαγνητικός κρίκος ανάμεσα στη σημερινή Ελλάδα και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. (Maurer 1976 [1835]: 544)

Με αυτόν το στόχο κατά νου, ο Μάουρερ θέσπισε τον Μάιο του 1834 νόμους που αποσκοπούσαν στη διασφάλιση της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Το πρώτο άρθρο του τμήματος περί αρχαιοτήτων (άρθρο 61) έλεγε ότι: «Όλοι αι εντός της Ελλάδος αρχαιοήτες, ως έργα των προγόνων του Ελληνικού λαού, θεωρούνται ως κτήμα εθνικών όλων των Ελλήνων εν γένει.» (Πετράκος 1982: 132). Το άρθρο 64 αποσαφηνίζει το θέμα της κυριότητας:

Των επί ιδιοκτίτου γης, ή υπ' αυτήν, εις τοίχους, υπό συντρίμματα, ή οποσδήποτε άλλως κρυπτομένων, μετά την εποχήν, καθ' ήν ο παρών νόμος εμβαίνει εις ενέργειαν, ανακαλυφθησομένων, είτε κατά τύχην, είτε δι' επίτηδες ανασκαφής, αρχαιοτήτων, η ιδιοκτησία ανήκει εξ ημισείας εις το Κράτος... (Πετράκος 1982: 133)

Το δε άρθρο 100 όριζε ότι κανείς δεν είχε το δικαίωμα να σκάβει για αρχαιότητες χωρίς προηγούμενη επίσημη άδεια.¹⁵ Στους παραβάτες

15. Πετράκος 1982: 139. Σε μια εγκύκλιο που εκδόθηκε επί Καποδίστρια, στις 23 Ιουνίου 1830, η κυβέρνηση είχε ήδη πάρει μέτρα ώστε να απαιτούνται άδειες για να σκάβει κανείς για αρχαιότητες (Πετράκος 1982: 116). Τον Σεπτέμβριο του 1833 τα κρατικά όργανα της Νάξου (κυρίως οι τελωνειακοί) είχαν ενημερωθεί ότι απαγορεύονταν οποιαδήποτε εμπορία ή ανασκαφή αρχαιοτήτων (Εγγραφα 2000β: 21).

θα επιβαλλόταν πρόστιμο από 25 έως 200 δραχμές και οι αρχαιότητες θα διμεύονταν.

Οι νόμοι αυτοί όριζαν με νέο τρόπο πολλές από τις δραστηριότητες που ήταν τότε σε εξέλιξη στην ορεινή ενδοχώρα της Νάξου. Κάτι που είχε ξεκινήσει σαν ένα τοπικό παράδειγμα μιας οραματιστικής πρακτικής οικειάς σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο φωτίζονταν ξαφνικά με διαφορετικό τρόπο. Η φωνή της Παναγίας που ορμήνευε τους ανθρώπους να ξεθάψουν την εικόνα της και να της χτίσουν «ευρύχωρον ξενοδοχείον» μπορούσε τώρα να διαβαστεί σαν προτροπή για παράβαση πολλών διατάξεων του νόμου.

Την περίοδο της δραστηριότητας των ονειρευμένων, μέσα στις διαρκείς αλλαγές στη διακυβέρνηση του κράτους και στη νομοθεσία εκείνης της δεκαετίας, η Νάξος απέκτησε νέο δεσπότη. Ο κρητικός καταγωγής Γαβριήλ Σουλβός έφτασε στο νησί στα τέλη του 1833 από τη γειτονική Τήνο, όπου είχε παίξει πρωτεύοντα ρόλο στην επικύρωση των ονείρων της μοναχής Πελαγίας. Τα χαρισματικά οραματιστικά φαινόμενα του τύπου της Κορώνου δεν ήταν κάτι άγνωστο στον Γαβριήλ, όταν έφτασε στο νησί (Βιτάλης 1973).

Στην αρχή ο Γαβριήλ έδειξε συμπάθεια προς τους βουνίστιους ονειρευμένους, αλλά στις αρχές του 1836 του ασκήθηκε πίεση να σταματήσει τις δραστηριότητές τους. Σε επιστολή του της 6ης Φεβρουαρίου 1836 συνέστησε στους τοπικούς παπάδες των Βοθρών να πείσουν τον κόσμο «να απαλλαγώσι από τοιαύτας φαντασίας και να μην ταράτουν τον κόσμον». ¹⁶ Εσώκλειε στο φάκελο της επιστολής ένα προειδοποιητικό σημείωμα της τοπικής αστυνομίας που έπρεπε να διαβαστεί δυνατά στα χωριά. Η Ιερά Σύνοδος πρόσθεσε τη δική της πίεση στην πίεση του κράτους με το να διατάζει τον Γαβριήλ να στείλει τον Γεράσιμο και έναν άλλον καλόγερο πίσω στο μοναστήρι τους στην Πάρο. Η ενέργεια αυτή ήταν εναρμονισμένη με τον νέο νόμο για τους περιουσιολόγους που αναφέρθηκε νομίμως.

Μετά την ανακάλυψη των εικόνων στις αρχές του 1836 ο μητρο-

16. Μητροπολίτης Νάξου προς εφημέριους Βοθρών, 6 Φεβρ. 1836 (Εγγραφα 2000β: 22).

πολίτης Παροναξίας, που είχε βρεθεί σε δύσκολη θέση, σίγουρα θα έλπιζε πως οι κάτοικοι των Βοθρών θα ξαναγύριζαν στην κανονική τους ζωή. Η Ιερά Σύνοδος έστειλε έναν εξάρχο ο οποίος κατόρθωσε να κάνει τους δύο τοπικούς ιερείς να υπογράψουν ένα υποσχετικό γράμμα ότι, «επί ποινή καθαρέσεως», δεν θα τελούσαν ακολουθίες με τις καινοφανείς εικόνες και δεν θα πήγαιναν τις εικόνες πίσω στον τόπο όπου είχαν βρεθεί (Εγγραφα 2000γ: 23). Τα μέτρα αυτά δεν κατόρθωσαν να σβήσουν το κίνημα. Λίγο μετά την αναχώρηση του εξάρχου, δύο Κορωνιδιότες που είχαν πρόσφατα αποφυλακιστεί έχοντας εκτίσει πεντάμηνη ποινή στη Σύρο για κλοπή επέστρεψαν στο χωριό, όπου «ονειρεύονται εν οράματι» κι άλλες εικόνες που ήταν ακόμα θαμμένες στο Αργοκοίλι· επίσης, όλο το καλοκαίρι οι αρχικοί ονειρευμένοι Μανουήλ και Ιωάννης προέτρεπαν σε νέες ανασκαφές. Ισχυρίστηκαν ότι στις 14 Σεπτεμβρίου 1836, ημέρα του Σταυρού, ο κόσμος θα έβρισκε κι άλλες εικόνες, έναν χρυσό σταυρό και μια πηγή αγιάσματος στο Αργοκοίλι. Όταν το έμαθε αυτό, ο μητροπολίτης Γαβριήλ έγραψε στις πολιτικές αρχές και κατήγγειλε τις δραστηριότητες αυτών των δύο «αθεόφοβων» (Εγγραφα 2001α: 22), ζητώντας να τους σταματήσουν.

Τον επόμενο χρόνο τα σκαψίματα και οι προφητείες αναμείβονταν συνεχίστηκαν ως ένα βαθμό, και στις 25 Μαρτίου 1838 ανακαλύφθηκε κι άλλη εικόνα. Οι εκκλησιαστικές και οι πολιτικές αρχές, όταν το έμαθαν αυτό, ένιωσαν ότι η κατάσταση δεν μπορούσε να συνεχιστεί άλλο και άσκησαν δίωξη εναντίον των βασικών εμπλεκομένων· τους κατηγόρησαν για απάτη και ότι προσπορίζονταν κέρδη από αυτή την απάτη βάζοντας στην τάπη δωρεές.

Η δίκη έγινε στη Σύρο· περίπου 50 μάρτυρες υπερασπίστηκαν το ήθος των κατηγορουμένων, οι οποίοι και αθωώθηκαν. Μην μπορώντας να φυλακίσουν τους πρωταίτιους, οι αρχές αποφάσισαν να κατασχέσουν τις εικόνες. Τελικά ο αστυνομικός διοικητής Νάξου έβγαλε διαταγή στα τέλη του 1838 και οι εικόνες τοποθετήθηκαν σε δύο κιβώτια και στάλθηκαν στον μητροπολιτικό ναό της Χώρας για ασφαλή φύλαξη. Στο ένα κιβώτιο έβαλαν την εικόνα της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας, που ήταν «περιαγυρωμένη και κεχυρωμένη». Το άλλο κιβώτιο περιείχε τα «διάφορα τεμάχια παλαιών εικόνων, εν αις

και εν μικρόν ανάγλυπτον». ¹⁷ Οι δύσπιστοι τότε δεν θεωρούσαν καν ότι τα αντικείμενα αυτά ήταν εικόνες. Ο διοικητής σχολίαζε ότι η κύρια εικόνα «αληθώς δεν έχει ουδεμίαν μορφήν εικόνας, αλλά τετραγώνου επιμήκους σεσαθρωμένου ξύλου». ¹⁸ Και ο έξαρχος της Ιερής Συνόδου τις είδε «[σ]εσαθρωμένους σκληροκορβώτους, χωρίς να διακρίνεται επ' αυτών ομοίωμα πρωτοτύπου». ¹⁹ Ο κόσμος ωστόσο, σημειώνει μετά, δεν δίσταζε να τις προσκυνά από την πρώτη στιγμή που ξεθάφτηκαν.

Η κατάσχεση των εικόνων της Νάξου μπορεί να συγκριθεί με την κατάσχεση των ιερών εικόνων των Αναστενάρηδων από τον μητροπολίτη Σερρών το 1971 (Danforth 1989: 135, 205). Η τοποθέτηση των εικόνων του Αργοκοιλιού μέσα σε κιβώτιο τις βύθισε στο σκοτάδι, σε μιαν απόπειρα εξουδετέρωσής τους. Αντί να εκτίθενται σ' ένα εικονοστάσι φωτισμένο από τη σταθερή φωτοχυσία των κεριών που θα άναβαν οι πιστοί προσκυνητές, οι εικόνες σφραγίστηκαν, ενέργεια ανάλογη με μια εκ νέου ταφή τους στη γη, απ' όπου τις είχαν βγάλει λίγα χρόνια νωρίτερα. Τέλος, οι αρχές τοποθέτησαν τις εικόνες μέσα σ' ένα «δουλάπιν» που ήταν πίσω από το τέμπλο της Μητρόπολης της Χώρας. Το ντουλάπι αυτό καρφώθηκε και σφραγίστηκε με ειδική απαραχάρακτη σφραγίδα της Επισκοπής. ²⁰ Η δύναμη των εικόνων, και μαζί τους η χαρισματική έλξη που ασκούσε η λατρεία της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας, είχε υποτίθεται τεθεί υπό έλεγχο.

Όλη αυτή την περίοδο οι Ναξιώτες ονειρευόμενοι διατύπωναν σε-
νάρια συμβατά με τις μακραίωνες χριστιανορθόδοξες παραδόσεις,

17. Διοικητής της Αστυνομίας Νάξου προς Εκκλησιαστική Επιτροπή Νάξου, 2 Νοεμβρίου 1838 (Εγγραφα 2001β: 16). Να σημειωθεί ότι το μικρό ανάγλυφο εικό-
νισμα από κηρομαστίχα (που είχε βρεθεί στις 23 Απριλίου 1836) δεν είχε αναγνωρι-
στεί ακόμα τότε ως η εικόνα της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας.

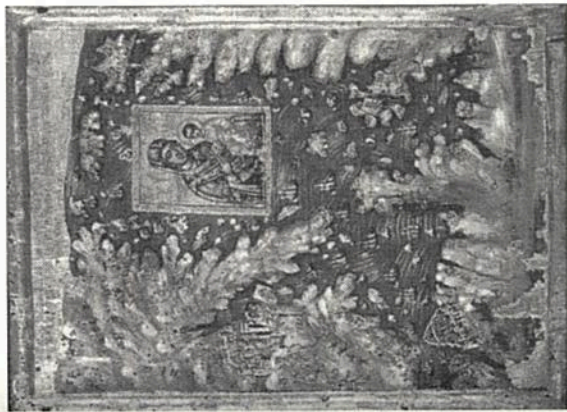
18. Ι. Αμβροσιάδης, Αστυνομικός Διευθυντής Νάξου, προς τη Βασιλική Γραμι-
ματεία επί των Εσωτερικών, 20 Φεβρ. 1839 (Εγγραφα 2001γ: 20).

19. Πρωτοσύγκελος Τ. Μαριμαράς προς Ιερά Σύνοδο, 18 Ιουνίου 1836 (Εγγρα-
φα 2000α: 22).

20. «Η Επιτροπή σκεφθείσα, ενέκρινε και εκάρφωσε ευθύς το εν τω Ιερώ εμπε-
ριεχόμενον αυτός δουλάπι και ασφαλίσασα αυτό δια της σφραγίδος της Επισκοπής,
έμειναν ησφαλισμένοι αι άγιοι αύται εικόνες.» Εκκλησιαστική Επιτροπή Νάξου
προς Ιερά Σύνοδο, 14 Ιουλίου 1839 (Εγγραφα 2001γ: 21).

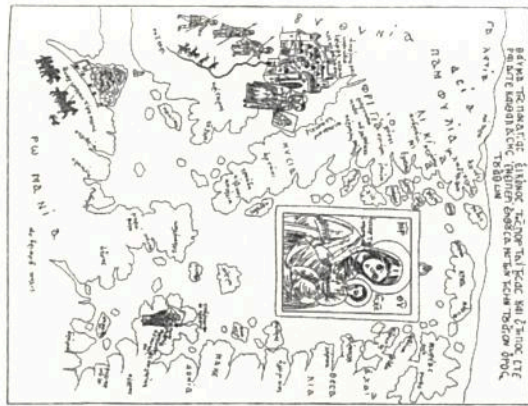
ότι δηλαδή μπορούσαν με οράματα να βρεθούν θαυματουργές εικό-
νες. Το μοτίβο αυτό ήταν πάγιο από τον καιρό της Εικονομαχίας και
είχε λάβει νέα ώθηση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το
1453, όταν γι' άλλη μια φορά εικόνες πετάχτηκαν στη θάλασσα ή
κρύφτηκαν. Στην πορεία της μακράς αυτής παράδοσης είναι λίγες
σχετικά οι εικόνες για τις οποίες λέγεται ότι βρέθηκαν στη στεριά.
Μια τέτοια εξάρτηση είναι η ιδρυτική εικόνα της Νέας Μονής της Χί-
ου, που ανακαλύφθηκε μέσα σ' ένα θάμνο από δύο μοναχούς τον 11ο
αιώνα. Σε μιαν από τις πρωιμότερες καταγεγραμμένες περιπτώσεις πε-
ριβαλλοντικού εμπρησμού μεγάλης κλίμακας, οι μοναχοί έκαψαν ένα
ολόκληρο δάσος για να βρουν την εικόνα, η οποία έμεινε άκαυτη κα-
ταμεσής στις στάχτες του δρυμού, όπως η φλεγόμενη και μη καιομέ-
νη βάρδα της Παλαιάς Διαθήκης (Μπούρας 1982: 22). Η μεγάλη όμως
πλειονότητα των παλίων ανακαλύψεων εικόνων αφορούσε ευρέσεις
στη θάλασσα, με τις εικόνες να επιπλέουν στο νερό. Η περίφημη εικό-
να της Παναγίας Χρυσοπηγής της Σίφνου λέγεται πως βρέθηκε από
ψαράδες τον 18ο αιώνα (Σε-
ραϊδάρη 2005: 59), και πολ-
λές εικόνες σε χωριά της Νά-
ξου ξεπρόβαλαν παρομοίως
από τη θάλασσα (Stewart
1991: 84).

Ίσως το πρώτο-πρώτο πα-
ράδειγμα εικόνας που ταξι-
δεύει πάνω στα νερά να είναι
η εικόνα της Παναγίας Πορ-
ταΐτισσας, που λέγεται πως
εμφανίστηκε το 1004 μέσα
σε μια στήλη φωτιάς στη θά-
λασσα κοντά στον Άγιον
Όρος. Ένας μοναχός της μο-
νής Ιβήρων έλαβε εντολή στο
όνειρό του να περπατήσει
στα νερά και να την πιάσει. Η
εικόνα αυτή και η ιστορία της

Εικ. 2. Η χαρτογραφική εικόνα της Πανα-
γίας Πορταΐτισσας (18ος αι.).

εξάιρονται σε μια χαρτογραφική εικόνα που παριστάνει την Παναγία Πορταΐτισσα απλωμένη πάνω στο Αιγαίο (Εικ. 2). Η φορητή αυτή εικόνα, που ιστορήθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα από έναν Αθωνίτη μοναχό, ακολουθεί τις συμβάσεις του Κοσμά Ινδικοπλεύστη και της αραβικής χαρτογραφίας (Παζαργής και Λιβιεράτος 2002, Παζαργής 1998), αφού βάζει το βορρά στο κάτω μέρος του χάρτη αντί για το πάνω. Η Εικ. 3 παρουσιάζει μια σχηματική απόδοση της εικόνας ανεστραμμένης τόσο ως προς τον κάθετο όσο και ως προς τον οριζόντιο άξονα, για να

Εικ. 3. Σχηματική απόδοση της Εικ. 2, ανεστραμμένη για λόγους προσανατολισμού.

μας δώσει έναν οικείο, σημερινό προσανατολισμό. Στην εικόνα αυτή λοιπόν ο τρούλος της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης είναι ορατός επάνω δεξιά (βορειοανατολικά)· η πόλη της Νίκαιας, όπου μια ευλαβής χήρα άφησε την εικόνα στη φύλαξη της θάλασσας για να αποτρέψει την καταστροφή της από τους εικονομάχους, απεικονίζεται στο κέντρο δεξιά (ανατολικά), ενώ πάνω από την εικόνα και λίγο αριστερά (βόρεια, βορειοδυτικά) είναι ο Άθως, όπου ο μοναχός Γαβριήλ βρήκε την εικόνα. Ακριβώς κάτω από την εικόνα, στη βάση του χάρτη (νότια), είναι η Κρήτη. Το εικόνισμα επομένως της Παναγίας σε αυτή την εικόνα συσκοτίζει τελείως τις Κυκλάδες, οι οποίες βρίσκονται στην κυριολεξία κάτω από το ομοίωμα της επιπλεύουσας εικόνας. Ίσως το πλάκωμα αυτό των Κυκλάδων, όπου επικρατούσαν οι καθολικοί, να εξέφραζε τον πολιτικό πόθο της εκδίωξης του καθολικισμού (Παζαργής και Λιβιεράτος 2002: 187). Ο λόγος όμως που εδώ την εξέτασα εδώ με κάποια λεπτομέρεια είναι ότι αναδεικνύει την πο-

λιτιστικά ξεχωριστή θέση του μοτίβου της επιπλεύουσας εικόνας την περίοδο που φτάνει ως την ανεξαρτησία.

Οι ανακαλύψεις εικόνων στην Τήνο και τη Νάξο απέκλιναν από αυτή την παράδοση και θέσπισαν ένα ισχυρό νέο μοτίβο θαμμένων εικόνων που απαιτούσαν ανασκαφή. Η δημιουργική αυτή διαφοροποίηση αντανάκλασε μια φανταστική νοητική επεξεργασία –μέρος της συντελούνταν μέσα στο ασυνείδητο στη διάρκεια της ονειρεύσεως– που εξερευνούσε ιδέες ανεξάρτητης κυριότητας, αυτοχθονίας και τοπικότητας, καθώς το νέο κράτος αποκτούσε σάρκα και οστά. Σε αντίθεση με τις πελαγίσσιες εικόνες, μια εικόνα θαμμένη στη γη κείται εδραία και ακίνητη ως δείκτης χριστιανικής παρουσίας σ' έναν τόπο που ανήκει σε κάποιους ανθρώπους. Στα τέλη του 19ου αιώνα ο Άγγλος λαογράφος και κλασικός φιλόλογος Lawson (1910: 301 επ.) συνέλεξε ιστορίες θαμμένων εικόνων απ' όλη την Ελλάδα, πράγμα που δείχνει ότι μέσα σε λίγες γενιές το μοτίβο της Τήνου είχε συνεπάρει τη φαντασία του έθνους και θρασυμανούσε τώρα σε πλήθος τοπικές εκδόχες.

Μια διαπολιτισμική σύγκριση ίσως φωτίσει την κατάσταση. Η ιθαγενής θρησκεία των Μάγια της ορεινής Γουατεμάλας εστιάζει έντονα στη θέσπιση ευεργετικής επικοινωνίας με τα πνεύματα της γης, που φανερώνονται συχνά στους ανθρώπους σε όνειρα. Η Καθολική Εκκλησία αναθεμάτισε επί αιώνες αυτή την επικεντρωμένη στη φύση πλευρά της ντόπιας θρησκείας, γνωμοδοτώντας ότι μόνο τα όνειρα του ουράνιου Θεού είναι καλά. Η Εκκλησία θεωρούσε σατανικά τα όνειρα όπου εμφανίζονταν γεωμορφές και εμμενείς θεοί. Όταν τη δεκαετία του 1980 ξεκίνησε η πολιτισμική αναβίωση των Μάγια, εν μέρει ως απόκριση στην κυβερνητική καταστολή, ο κόσμος επέστρεψε από τον καθολικισμό στη θρησκεία των Μάγια και συνεπώς τα όνειρα της «ιερής γης» άρχισαν να παίρνουν το πάνω χέρι (Tedlock 1992). Αντιμέτωπες με τις αριότητες επιθέσεις του στρατού, ολόκληρες κοινότητες αναγκάζονταν μερικές φορές να εγκαταλείψουν τα χωριά τους, πράγμα που τις ώθούσε να στραφούν και πάλι στη δύναμη της παλιάς θρησκείας τους. Όπως έλεγε ένας άντρας: «Τα βουνά συνεργάστηκαν μαζί μας. Τα βουνά και οι γέροντες δεν σ' αφήνουν ποτέ. Ένα [πνεύμα του βουνού] μου είπε σ' ένα όνειρο: “Φύγετε

γιατί έρχονται τα σκυλιά". Φύγαμε, και πέντε μέρες αργότερα έφτασε ο στρατός» (Tedlock 1992: 461)

Κάτι ανάλογο φαίνεται πως διαδραματιζόταν τον καιρό της ελληνικής ανεξαρτησίας. Ο κόσμος έφτασε να πιστέψει πως η γη ήταν δική του τώρα, και πράγματι ήταν. Ο Νόμος περί Προικοδοτήσεως των Ελληνικών Οικογενειών του Ιουνίου του 1835 έλεγε πως όλοι οι αυτόχθονες Έλληνες μπορούσαν να αποκτήσουν εθνικά κτήματα αξίας έως 2.000 δραχμών (McGrew 1985: 162). Σε αντίθεση με τους Μάγια, που η θαγενής θρησκεία τους είχε διακοπεί από τον προσηλυτισμό στον καθολικισμό, ο οποίος δαιμονοποιούσε τους θεούς της γης, οι Ναξιότητες φαντάζονταν τη γη τους και τους αγίους τους με τρόπους που βρίσκονταν σε γενικές γραμμές σε συνέχεια με τις παλιές παραδόσεις, μόνο που το έκαναν με νέα ένταση. Ο οραματισμός και στη συνέχεια η εύρεση εικόνων που ήταν θαμμένες κάτω από τη γη συμβολικά υπονόμεινε τους πάλοι ποτέ φεουδάρχες, δηλαδή τους καθολικούς, οι οποίοι παρέμεναν ακόμη τότε στην πλειοψηφία τους γαιοκτήμονες. Ο Γάλλος καθολικός ιερέας Règues, που διέμενε τότε στη Σαντορίνη, μίλησε για τη διάχυτη δυσπιστία ανάμεσα σε ορθόδοξους και καθολικούς, για να την εκφράσει στη συνέχεια ο ίδιος παραδειγματικά καταθέτοντας την ακράδαντη πεποίθησή του ότι οι ανακαλύψεις των εικόνων της Τήνου και της Νάξου ήταν απάτες στημένες από τους ντόπιους.²¹

Όπως στην περίπτωση της ανακάλυψης της εικόνας της Τήνου

21. Règues (1842: 499, 549), όπως παρατίθεται στο Stewart (1991: 267). Ο Règues υπήρξε μάρτυρας ανάλογης ανακάλυψης εικόνας στη Σαντορίνη το 1836 (1842: 552 επ.). Η Παναγία φανερώθηκε στα όνειρα ενός άντρα από την Περίσσα και του έδειξε πού να σκάψει για να βρει την εικόνα της. Αυτός ξέθαψε πρώτα ένα σταυρό και μετά ανακαλύφθηκε τελικά η εικόνα (που κλάπηκε αμέσως: Κεφαλληνιάδης 1990: 195 επ.). Ο Règues είχε γι' αυτά τα συμβάντα την ίδια κονική άποψη που είχε και για της Τήνου και της Νάξου: «*quel que si j'ai pris un ton railleur dans l'histoire de Périssa, c'est que, en peignant des faits si comiques et l'esprit qui y présidait, il était impossible d'être sérieux*» (1842: 566). Η περίπτωση της Σαντορίνης αφαιρεί από το Αργκοῦλι τη μοναδικότητά του και το εντάσσει ως απλό δείγμα σ' ένα ολόκληρο κύμα από οραματιστικές ανακαλύψεις εικόνων που συνέβησαν σε όλο το Βασίλειο εκείνη την περίοδο, προϊόν αυτού που ο Ματθαίος (2003: 54) ονόμασε «Λούμπεν» Ορθοδοξία.

(Mazower, στο ανά χείρας βιβλίο), αν και για διαφορετικούς λόγους, θα ήταν υπερβολικά απλουστευτική μια ερμηνεία των συμβάντων μόνο στη βάση της αναμέτρησης ορθόδοξων και καθολικών για την πολιτική/πνευματική κυριαρχία. Οι ορθόδοξοι χωρικοί της ορεινής Νάξου σίγουρα είχαν μαζεμένα πολλά παράπονα για τους απόντες καθολικούς γαιοκτήμονες, που ο πιο κοντινός τους ζούσε γύρω στα 35 χιλιόμετρα μακριά, στη Χώρα. Ως συμριδορύνκτες, όμως, είχαν άλλου είδους σκοτούρες όσον αφορά την κυριότητα της γης και των ορυκτών πόρων.

Το ξακουστό για τη σκληρότητά του ναξιωτικό σμυρίγλι (9 στα 10 στην κλίμακα Mohs) χρησιμοποιείται από την αρχαιότητα για το τρύχισμα μετάλλων και λίθων. Στα χρόνια των Βενετσιάνων και των Τούρκων τα μεγέθη της εξόρυξης σμύριδας ήταν μικρά, αλλά προσέριζαν υπολογίσιμο εισόδημα στα ορεινά χωριά Κόρονο και Απεράθου. Οι Βενετοί φεουδάρχες συνέχισαν να έχουν την κυριότητα κάθε σμύριδας που εξορυσσόταν στα φεουδά τους ακόμα και μετά την κατάκτηση της Νάξου από τους Οθωμανούς. Τα ορεινά χωριά διαμαρτύρονταν στους καθολικούς Καστρινούς, τους απογόνους των Βενετών, ότι το σμυρίγλι, παραγωγή και πώληση, έπρεπε να είναι «ελεύθερο των κοπιαστάδων», όπως το διατύπωσαν δεκατέσσερα χωριά σ' ένα γράμμα τους προς τους Καστρινούς στις 31 Μαΐου 1719.²² Όταν οι Καστρινοί δήλωσαν ότι αυτοί είχαν τα δικαιώματα της σμύριδας,²³ οι χωρικοί τους παρέκαμψαν και προσέφυγαν στον σουλτάνο, ο οποίος πρόσταξε τους καθολικούς «να μην ορίζουν τους επίλοιπους ραγιάδες ωσάν σκλάβους».²⁴ Μεταγενέστερη εσωτερική συμφωνία που επιτεύχθηκε ανάμεσα στους Καστρινούς και στην ορθόδο-

22. Ζερλέντης 1925: 24-5· Αρχοντάκης και Γιαννούλης 2001: 80. Το αίτημα που αφορούσε το σμυρίγλι ήταν ένα μονάχα από τον μακρύ κατάλογο οικονομικών ζητημάτων τα οποία προσπαθούσαν να λύσουν οι χωρικοί σε σχέση με τη χρήση της γης. Ένα άλλο ήταν ότι ήθελαν να έχουν το δικαίωμα να μαζεύουν ελεύθερα καυσόξυλα.

23. «[Δ]ια το σμυρίγλι φανερόν πράγμα είναι από παλαιότες πως είναι δικαίωμα των απεντόπων» (Ζερλέντης 1925: 25· Αρχοντάκης και Γιαννούλης 2001: 80).

24. Φιρμάνι του 1721 που στάλθηκε στους Φράγκους της Νάξου (Ζερλέντης 1925: 26· Αρχοντάκης και Γιαννούλης 2001: 80).

ξη εμπορική κοινότητα της Χώρας, τη γνωστή ως Μπούργο, έλεγε πως θα «αφήνουσιν εις την παντοτεινήν εξουσίαν και κυριότητα των χωριανών πρόβατα και συμριγίλιν».²⁵ Οι υπερβασίες των φεουδαρχών συνεζίστηκαν πάντως και, μετά από νέες καταγγελίες των χωρικών, ο Οθωμανός καπουδάν πασάς έδωσε εντολή στους Καστρινούς το 1780 «να αφήσετε τους φτωχούς ραγιάδες να πωλώσι [το συμριγίλι] ελεύθερα»· όποιος παραβίαζε αυτή την ελευθερία θα τιμωρούνταν με αποκεφαλισμό (Αρχοντάκης και Γιαννούλης 2001: 81). Ωστε σταδιακά στην οθωμανική περίοδο οι κάτοικοι των ορεινών χωριών κέρδιζαν την αυτονομία και τον έλεγχο της παραγωγής και της πώλησης σμύριδας.

Το 1812, καθώς η σμύριδα γινόταν πιο επικερδής και άρχισε να εξάγεται σε μεγαλύτερες ποσότητες, οι χωρικοί μίσθωσαν τα εξαγωγικά δικαιώματα σ' έναν έμπορο ονόματι Βασίλη Λάσκαρη για δώδεκα χρόνια. Ο Λάσκαρης πλήρωνε 500 γρόσια το χρόνο στις τοπικές ορεινές κοινότητες. Επιπλέον πλήρωνε με το βάρος ντόπιους εργάτες για το συμριγίλι που έβγαζαν και για να το φορτώνουν σε πλεούμενα (Αρχοντάκης και Γιαννούλης 2001: 81). Τα χωριά ανανέωσαν το συμβόλαιο με τον Λάσκαρη το 1821 πριν τη λήξη του, μάλλον για να εξασφαλίσουν ότι θα πάρουν λεφτά στο χέρι, ακριβώς την ώρα που ξεσπούσε ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας.

Το 1824 η επαναστατική κυβέρνηση ακύρωσε το συμβόλαιο του Λάσκαρη για την εξαγωγή σμύριδας και έδωσε τα δικαιώματα σ' έναν άλλον επιχειρηματία, ο οποίος πλήρωνε το μίσθωμα απευθείας και εξολοκλήρου στην κυβέρνηση, που το είχε τότε αγοράσει από την Μήλου και την κορινθιακή σταφίδα, κηρύχθηκαν «εθνικά κτήματα» (Αρχοντάκης και Γιαννούλης 2001: 82). Το 1835 η κυβέρνηση ζήτησε προσφορές για ένα δεκάχρονο συμβόλαιο με αντικείμενο την εξόρυξη και εξαγωγή της ναζιώτικης σμύριδας. Τότε τα χωριά της ορεινής Νάξου έστειλαν δύο εκπροσώπους τους στην Αθήνα με μια αίτηση θεραπείας προς τον βασιλιά Όθωνα, που είχε μόλις ενηλικιωθεί και αναλάμβει πλήρως τα ηνία της Ελλάδας. Οι εκπρόσωποι υποστήρι-

25. Έγγραφο 4ης Ιανουαρίου 1736, παρατίθεται στον Ζενγώλη (1989: 64).

ξαν ότι οι εντολές τους έπρεπε να διατηρήσουν πλήρη δικαιώματα στην παραγωγή σμύριδας, γιατί:

Το συμριγίλι, το οποίο εξάγεται από την νήσον Νάξον, είνε ιδιοκτησία των υποφανομένων κατοίκων των δύο χωριών Απειράνθου και Βόθρων. Επειδή ευγαίνει εις τα χωράφια των, οι ιδιοκτήται της γης κατ' αναγκάϊαν συνέπειαν όφειλον να ήναι ιδιοκτήται και των προϊόντων τα οποία εξάγονται εξ αυτής. Το συμριγίλι, προϊόν των χωριών των, όφειλε ν' ανήκη αποκλειστικώς προς αυτούς.

Η δήλωσή τους συνέχισε προς το τέλος:

Παρακαλούμεν την Μεγαλειότητά Σου, με τα δάκρυα των οφθαλμών μας και με τους αναστεναγμούς της καρδιάς μας, όπως ήθελεν ευδοκήσει να ανακαλεσθώσιν αι κατά της ιδιοκτησίας μας πράξεις των άλλων μας Διοικήσεων, και να μας αφήση ελεύθερον και απερίοριστον το δικαίωμα, το οποίον, και κατά φυσικόν και κατά πολιτικόν νόμον χαρόμεθα από των προϊόντων της γης μας.... (Αρχοντάκης και Γιαννούλης 2001: 83).

Με ψυχρή απάντηση η Γραμματεία των Οικονομικών του βασιλείου αρνήθηκε να επιστρέψει τα δικαιώματα στους χωρικούς αλλά τους διαβεβαίωσε ότι απλώς δημοπρατούσε τα δικαιώματα εξαγωγής της σμύριδας. Οι χωρικοί θα ήταν όπως και πριν ελεύθεροι να ρυθμίζουν την παραγωγή, με τη βοήθεια ενός επόπτη του κράτους. Το φτωχό ανεξάρτητο κράτος χρειαζόταν σαφώς έσοδα και αυτό του έδινε το κίνητρο να αφαιρέσει από τους κατοίκους της ορεινής Νάξου ένα περιουσιακό τους στοιχείο. Θα πρέπει να στενοχωρήθηκαν διπλά οι Ναξιώτες όταν έμαθαν πως ο νικητής του εξαγωγικού συμβολαίου του 1835 ήταν ένας Άγγλος ονόματι Rothfel (Πρωτοπαπαδάκης 1903: 16). Ο φόβος ότι η ελληνική Ορθοδοξία απαλλοτριωνόταν λόγω των επιτροπών του δυτικού χριστιανισμού έβρισκε τώρα το αντίστοιχό του στον βιομηχανικό τομέα, με την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων από ξένους. Ο Rothfel τριπλασίασε την τιμή της σμύριδας στη διεθνή αγορά, στρατηγική που έπληξε αντί να ωφελήσει τους Ναξιώτες, κα-

θώς ανάγκαζε τις αγορές να ψάξουν για φτηνότερες πηγές (Γλέζος 1989: 92). Κοιτάσματα σμύριδας (καλύτερης ποιότητας) εντοπίστηκαν στη Μικρά Ασία και νέα ορυχεία άνοιξαν στην περιοχή της Σμύρνης, που άρχισαν να ανταγωνίζονται τη Νάξο.

Όταν το συμβόλαιο του Rothfel έληξε, οι χωρικοί πήγαν στα δικαστήρια για να ανακτήσουν πλήρη δικαιώματα στην παραγωγή της σμύριδας. Το Ανώτατο Δικαστήριο έβγαλε δυσμενή γι' αυτούς απόφαση το 1846. Το στερνό καρφί στο φέρετρο της τοπικής αυτονομίας επί των κοιτασμάτων σμύριδας μπήκε το 1852, όταν ένας μη Ναξιώτης ονόματι Κοργιαλένιος αγόρασε γη πλούσια σε σμυρίνι στην ανατολική Νάξο και άρχισε να την εξάγει για δικό του λογαριασμό. Όταν ο κυβερνητικός επόπτης τον ανέφερε στην κυβέρνηση, το κράτος έβγαλε έναν νέο νόμο που διασαφηνίζει ότι στο εξής «το καθ' όλην την Νάξον παραγόμενον ορυκτόν Σμύρις εξορύσσεται και διατίθεται αποκλειστικώς δια λογαριασμόν του Δημοσίου».²⁶ Από εκείνη τη στιγμή οι σμυριδορύκτες της Νάξου προορίζονταν να γίνουν «προλετάριοι του κράτους» (Γλέζος 1989: 84).

Η περίοδος της ανεξαρτησίας ήταν εποχή ανάμεικτων μηνυμάτων για τους κατοίκους της ορεινής Νάξου και σίγουρα για πολλά άλλη μέρη της Ελλάδας. Ο νόμος περί προικοδότησης αύξησε την ατομική ιδιοκτησία της γης την ίδια στιγμή που η εθνικοποίηση των πόρων και των αρχαιοτήτων απαγόρευε ορισμένες χρήσεις της που ως τότε ήταν συνήθειες. Η γη ανήκε και δεν ανήκε στον λαό, και αυτό αποδείχθηκε μια ενοχλητική αμοιαιότητα, που οι χριστιανορθόδοξοι σμυριδορύκτες κάτοικοι των Βοθρών την έφεραν βαρέως. Η ανεξαρτησία έφερε τους χωρικούς σε χειρότερη θέση απ' ό,τι ήταν επί Οθωμανών όχι μόνο όσον αφορά τη γη τους αλλά και ως προς τις θρησκευτικές πρακτικές. Επί Οθωμανών οι χωρικοί θα είχαν εύκολα πάρει την άδεια να χτίσουν το «σπίτι» που η Παναγία επανειλημμένα ζητούσε στα πρώτα οράματα. Αντί γι' αυτό, χρειάστηκε να βολεψτούν με κτίσματα που τα αποκαλούσαν «κελιά», ώστε να μην παραβούν τους νέους νόμους του κράτους.

Μόλις δύο χρόνια αφότου είχαν στείλει τους εκπροσώπους τους

26. Νόμος 17ης Ιουλίου 1852 (Ζευγώλης 1989: 67).

στον Όθωνα για τα δικαιώματα της σμύριδας, έστειλαν δυο άλλους εκπροσώπους να ζητήσουν από τον βασιλιά να τους δώσει την άδεια να χτίσουν μια εκκλησία στην Παναγία Θεοτόκο στο Αργοκοίλι.²⁷ Το αίτημά τους δεν εισακούστηκε. Μια άλλη αίτηση για ανέγερση ναού υποβλήθηκε στην Ιερά Σύνοδο το 1840 και απορρίφθηκε. Τέλος, το 1851, ένα χρόνο μετά την αποκατάσταση των σχέσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Πατριαρχείο, οι αρχές επέτρεψαν να καθαγιαστεί επισήμως ένα μεγάλο κελί στο Αργοκοίλι ως κανονικός ναός. Έτσι, οι προστάθεις των Ναξιωτών να κατοχυρώσουν θρησκευτική ελευθερία και εξορυκτικά δικαιώματα είχαν βadíσει πλάι-πλάι επί μια εικοσαετία και άρθρωναν και οι δυο τους δυνατούς δεσμούς με τη γη, ιδίως το δικαίωμα να τους ανήκει αυτό που έβγαζαν από τα σπλάχνα της σκάβοντας.

Η ονείρευση εικόνων, οστών και άλλων αντικειμένων που βρίσκονταν μέσα στη γη εξέφραζε ελευθερία και αυτονομία, ενώ αμφισβητούσε άθελά της την πρόσφατη επέκταση της δικαιοδοσίας του κράτους πάνω στη γη. Η αμοιαιότητα αυτή οδήγησε στην κλιμάκωση των γεγονότων της Κορώνου τη δεκαετία του 1830. Η κρατική καταπίεση και η λαϊκή έκφραση κλείδωσαν σε μια κλιμακούμενη αμοιβαία λογική κοινωνικής δράσης. Παρόλο που η άδεια τέλεσης εγκαινίων ναού αποτελούσε ένα ελαφρώς καλύτερο αποτέλεσμα από το κρατικό μονοπώλιο της σμύριδας που θεσπίστηκε το επόμενο έτος, η έκβαση αυτή για το κίνημα της Αργοκοιλιώτισσας, μετά από δεκαπέντε χρόνια αγώνα, κάθε άλλο παρά ικανοποιητική ήταν. Οι χωρικοί δεν είχαν καταφέρει να χτίσουν τη μεγαλύτερη εκκλησία για την οποία είχε μιλήσει η Παναγία στα όνειρα, και οι εικόνες παρέμεναν υπό κατάσχεση. Μάλιστα, κάποια στιγμή διαπιστώθηκε ότι είχαν εξαφανιστεί. Το σφραγισμένο ντουλάτι είχε παραβιαστεί. Όλες οι εικόνες εκτός από μία αγνοούνται έως σήμερα.

Τα όνειρα και οι ανασκαφές στο Αργοκοίλι συνέβησαν σε μια μεταβατική περίοδο όπου η παραδοσιακή λαϊκή φαντασία για τη γη, το

27. Αίτηση 25ης Φεβρουαρίου 1837 (Εγγραφα 2001α: 24). Τρεις τοπικοί παπάδες υπέγραψαν την αίτηση και αργότερα επιτιμήθηκαν από τον δεσπότη γιατί είχαν παραβεί τον όρκο τους να μην υποστηρίζουν το κίνημα της Αργοκοιλιώτισσας.

παρελθόν της και τους προγόνους του έθνους ξεπερνούνταν με ταχύ ρυθμό. Οι ιστορίες για τις θαμμένες εικόνες, που μερικές θεωρούνταν έργα του ευαγγελιστή Λουκά και/ή κτήμα χριστιανών της παλιάς εποχής, εξέφραζαν μια χριστιανική ιστορική ταύτιση που στο εξής έμελλε να περιθωριοποιηθεί, καθώς έπαιρνε το προβάδισμα ο πρωτοθόμενος από το κράτος Ελληνισμός. Η έρευνα της αρχαίας ιστορίας και των αρχαίων κλασικών παρείχε προς ενατένιση ένα διαφορετικό και βαθύτερο εθνολογικό παρελθόν. Οι κλάδοι αυτοί επαγγελματικοποιήθηκαν ολοένα περισσότερο και ανέπτυξαν έντονα ρασιοναλιστικούς τρόπους ιστοριογραφίας, ιδίως τον ιστορικισμό του Ranke, παρέχοντας τις βασικές αρχές στα συγγράμματα ελληνικής ιστορίας που εκδόθηκαν από τους ιστορικούς Zinkeisen και Droysen στις αρχές της δεκαετίας του 1830.²⁸ Ο Μάουερ και άλλοι Βαναφοί αξιοματούχοι γνώριζαν αυτά τα ιστορικά έργα. Μάλιστα, ο Μάουερ προσκάλεσε τον Zinkeisen να καταλάβει μια έδρα Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά εκείνος αρνήθηκε.

Η αναδύομενη εθνική ιστορία και αρχαιολογία, επηρεασμένες από τον ιστορικισμό του Ranke, επέμειναν στις βασικές ερευνητικές αρχές του Διαφωτισμού. Αυτές περιλάμβαναν τη μετακαρτεσιανή διάκριση φαντασιώδους και πραγματικού, υποκειμένου και αντικείμενου. Ο ερευνητής της ιστορίας τηρούσε αποστάσεις από το αντικείμενο της μελέτης του (δηλ. από τα συμβάντα του παρελθόντος) και προσπαθούσε να τα κατανοήσει με βάση τα δεδομένα – τις τοκίλες πηγές. Περαιτέρω, ο ιστορικός χρόνος ήταν γραμμικός και προοδευτικός, πράγμα που σήμαινε ότι το παρελθόν ήταν κάτι ξεχωριστό από το παρόν. Μέσα από την εμπεριστατωμένη έρευνα το παρελθόν ήταν δυνατόν να κατανοηθεί, μα οι ιστορικοί έπρεπε να προσέχουν να μη διαπράττουν το αμάρτημα του αναχρονισμού και να μην υποθέτουν ότι οι άνθρωποι του παρελθόντος ενεργούσαν με τις ίδιες παραδοχές και προθέσεις όπως οι ίδιοι. Η εφαρμογή των ποικίλων αυτών αξιω-

28. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands vom Anfange geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage*, τόμ. 1, Λειψία: J.A. Barth, 1832· Johann Gustav Droysen, *Geschichte Alexanders des Großen*, Αμβούργο: F. Perthes, 1833. Βλ. Κουμπουράλης (χ.χ. α, χ.χ. β).

μάτων αποθεμιτοποιούσε τους τοπικούς, απτικούς τρόπους ιστορικοποίησης σε περιοχές όπως η ορεινή Νάξος (Hirsch και Stewart 2005). Τα όνειρα και τα οράματα που αποκάλυπταν πληροφορίες, η ευωδιά των οστών ή η ζεστή αίσθηση του χώματος δεν μπορούσαν να γίνουν δεκτά ως μεθοδολογία ούτε ως αξιόπιστα τεκμήρια.

Για να μεταχειριστώ την ορολογία του Marshall Sahlins, επρόκειτο για μια συγκυριακή περίοδο σύγκρουσης υποδειγμάτων, που περιλάμβανε –στην περίπτωση της ορεινής Νάξου– μια φάση αμοιβαίων παρανοήσεων μεταξύ των ντόπιων κατοίκων και των θεσμών του κράτους. Στη «συγκυρία», που ο Sahlins την εξεικόνισε με μια αναφορά στη συνάντηση των Χαβανέζων με τον πλοίαρχο Κουκ τον 18ο αιώνα, ανέκυψαν παρανοήσεις γιατί οι δύο πλευρές έκαναν θεμελιώδεις διαφορετικές παραδοχές για τον κόσμο. Δεν συνειδητοποιούσαν όμως καθαρά ότι λειτουργούσαν σε άλλο μήκος κύματος (Sahlins 1985: 125). Οι Χαβανέζοι πρόσφεραν στον Κουκ πολύτιμα αντικείμενα που τα θεωρούσαν θυσίες, γιατί τον έβλεπαν σαν θεό. Ο Βρετανός ερμήνευσε εκείνα τα αντικείμενα ως εμπορικά ανοίγματα και ανταποκρίθηκε σε είδος. Η μια ομάδα λειτουργούσε με ιδέες περί ερού και η άλλη με βάση αμιγώς οικονομικές εκασίες.

Το παράδειγμα του Sahlins αφορά μια πρώιμη φάση πολιτισμικής επαφής. Στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ ο κρατικός Ελληνισμός, διατυπωμένος από Έλληνες διανοούμενους της διασποράς με τη συνεργασία Βορειοευρωπαίων λογίων και στη συνέχεια εισηγμένος στο νέο Βασίλειο της Ελλάδος, ήρθε σε σύγκρουση με μια χωριάτικη κοσμολογία. Από αυτές τις καταστάσεις δημιουργικών παρανοήσεων ο πολιτισμός βγήκε μεταμορφωμένος. Προέκυψε μια υβριδική αίσθηση της ιστορίας (και της αρχαιολογίας), όπου οι νεοτερικές επιστημονικές και οι ιθαγενείς χριστιανικές επιταγές προσμείχθηκαν και έφτιαξαν ένα εθνικό φαντασιακό στο οποίο οι αρχαιολόγοι μπορούσαν να ονειρεύονται επερχόμενες ανακαλύψεις και τα αγάλματα μπορούσαν να αναστενάζουν λαχταρώντας το νόστο τους (Hamilakis 2007: 139, 279).

Οι άνθρωποι της ορεινής Νάξου προφανώς ένιωθαν πάντα ισχυρό δέσμο με τον τόπο τους και τη γη τους. Στη νέα κατάσταση, για διάφορους λόγους που απέρρεαν από την έλευση της εθνικής ανεξαρτη-

σίας, η γη άρχισε να γίνεται αισθητή πιο έντονα ως περιέχουσα θαμμένα αντικείμενα γεμάτα δύναμη. Τα όνειρα και τα οράματα των θαμμένων εικόνων εγκαίνιασαν μια σχέση με το παρελθόν. Όταν ανασκάφηκε, η παρουσία αυτή αποδόθηκε πίσω στο κοινωνικό σύνολο. Οι υποστηρικτές του κινήματος της Αρχειολογίας έβλεπαν τις εικόνες, τα κόκαλα και τα νομίσματα με τον άγιο Κωνσταντίνο μέσα σ' ένα χριστιανικό πλαίσιο χάρης και λύτρωσης. Η νέα κυβέρνηση αξίωνε να έχει δικαιοδοσία στην ερμηνεία των θαμμένων αντικειμένων ως τεκμηρίων μιας γραμμικής ελληνικής «ιστορίας» που εκτεινόταν προς τα πίσω χωρίς λύση συνεχείας, ως την αρχαιότητα. Οι χωρικοί της ορεινής Νάξου χρειάστηκαν πολλά χρόνια ώσπου να καταλάβουν αυτή την άποψη, χωρίς ποτέ να την υιοθετήσουν πλήρως.

Βιβλιογραφία

- Danforth, Loring (1989) *Firewalking and Religious Healing*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Dubisch, Jill (1995) *In a Different Place: Pilgrimage, Gender and Politics at a Greek Island Shrine*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Frazer, Charles A. (1969) *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press. [ελλ. έκδ. (1987) *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία, 1821-1852*, μετάφρ. Ι. Ροζιδής, Αθήνα: Δόμος]
- (1978) «Catholics of Naxos under Ottoman Rule», *Greek Orthodox Theological Review*, 235-42.
- (1979) «The Greek Catholic Islanders and the Revolution of 1821», *East European Quarterly*, 13, 315-26.
- (2002) «Catholics», στο R. Clogg (επιμ.), *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society* (Λονδίνο: Hurst), 24-47.
- Hamilakis, Yannis (2007) *The Nation and its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Hirsch, Eric και Charles Stewart (2005) «Introduction: Ethnographies of Historicity», *History and Anthropology Special Issue: Ethnographies of Historicity*, 16 (3), 261-74.
- Lawson, John Cuthbert (1910) *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Livanos, Dimitris (2008) «The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece», στο Katerina Zacharia (επιμ.), *Hellenisms: Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Λονδίνο: Ashgate, 2008.
- Maurer, Georg Ludwig von (1976), *Ο ελληνικός λαός*, μετάφρ. Ο. Ρομπάκη, Αθήνα: Τολίδης.
- McGrew, William (1985) *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881: The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, Κεντ, Οχάιο: Kent State University Press.
- Pègues, M. L'Abbé (1842) *Histoire et phénomène du volcan et des îles de Santorin*, Παρίσι: à l'imprimerie Royale.
- Sahlins, Marshall (1985) *Islands of History*, Σικάγο: University of Chicago Press.
- Stewart, Charles (1991) *Demons and the Devil: Moral Imagination in Mod-*

- ern *Greek Culture*, Πρίνστον: Princeton University Press, [Δαίμονες και Διάβολος στην Ελλάδα, εκδ. Ταξιδευτής, Αθήνα 2008]
- (2012) *Dreaming and Historical Consciousness in Island Greece*, Κάιμπριτζ, Μασσαχ.: Harvard University Press.
- Tedlock, Barbara (1992) «The Role of Dreams and Visionary Narratives in Mayan Cultural Survival», *Ethos*, 20, 453-76.
- Αρχοντάκης, Μανώλης και Γιαννούλης Γιαννούλης (2001) *Ποίηση χαρμμένη στην πέτρα: κοινωνική μνήμη και ποιητική με θέμα το σμυρνίλι από τ' Απεράθου και την Κόρωνο της Νάξου*, Αθήνα: Ατραπός.
- Βιτάλης, Φιλάρετος (1973) «Ο Τήνου Γαβριήλ Συλβός και η συμβολή του εις την εθνεγερσίαν του 1821», *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 8.
- Γλέζος, Πέτρος Δ. (1989) «Η υπερεκατόχρονη κρατική εκμετάλλευση της Ναξίας σμυρνίδος», *Απεραθίτικα*, 1, 71-106.
- Έγγραφα (2000α) «Η ιστορία της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας όπως διαμορφώνεται βάσει και των αρχείων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Αργοκοιλιώτισσα*, 6 (19), 21-4.
- (2000β) «Η ιστορία της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας όπως διαμορφώνεται βάσει και των αρχείων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Αργοκοιλιώτισσα*, 6 (20), 21-4.
- (2000γ) «Η ιστορία της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας όπως διαμορφώνεται βάσει και των αρχείων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Αργοκοιλιώτισσα*, 6 (21), 19-23.
- (2001α) «Η ιστορία της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας όπως διαμορφώνεται βάσει και των αρχείων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Αργοκοιλιώτισσα*, 7 (22), 22-5.
- (2001β) «Η ιστορία της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας όπως διαμορφώνεται βάσει και των αρχείων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Αργοκοιλιώτισσα*, 7 (24), 14-16.
- (2001γ) «Η ιστορία της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας όπως διαμορφώνεται βάσει και των αρχείων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Αργοκοιλιώτισσα*, 7 (25), 19-23.
- Ζερλέντης, Περικλής (1925) *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολις: Φρέρη [Ανατ. στα Ναξιακά, 1, ε (1985)].
- Ζευγώλης, Τάσος (1989) «Ιστορία της Ναξίας σμυρνίδος», *Απεραθίτικα*, 1, 63-8.

- Κεφαλληνιάδης, Ν.Α. (1990) *Η λατρεία της Παναγίας στα ελληνικά νησιά*, Αθήνα: Φιλολογία.
- Κορρές, Γεώργιος [πρώτος του 19ου αιώνα] (2002α) «Η ιστορία της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας όπως διαμορφώνεται βάσει και των αρχείων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος», Μέρος Α', *Αργοκοιλιώτισσα*, 28.
- (2002β) «Η ιστορία της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας όπως διαμορφώνεται βάσει και των αρχείων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος», Μέρος Β', *Αργοκοιλιώτισσα*, 29.
- Κουμπουρλής, Ιωάννης (χ.χ. α) «Η επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», χφ.
- (χ.χ. β) «European Historiographical Influences Upon Young Constantinos Papantigoriou (1843-1853): The Testimony of 'The 1846 Lecture'», χφ.
- Ματάλας, Παρασκευάς (2003) *Έθνος και Ορθοδοξία: Οι περιπέτειες μιας σχέσης*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μπούρας, Χαράλαμπος (1982) *Η Νέα Μονή της Χίου: Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Παζάρης, Θεοφάνης (1998) «Ιστορία της θαυματουργικής έλευσης της εικόνας της Παναγίας Πορταΐτισσας στη Μονή Ιβήρων», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 9, 385-97.
- Παζαράλη, Μαρία και Ευάγγελος Λιβιεράτος (2002) «Η Παναγία στον χώρο της», στο Ευάγγελος Λιβιεράτος (επιμ.), *Όρους Άθω γης και θαλάσσης περίμετρον: Χάρτων μεταμορφώσεις*, Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη, 181-90.
- Πετράκος, Βασίλειος (1982) *Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών.
- Πρωτοπαπαδάκης, Π.Ε. (1903) *Μονογραφία περί ναξίας σμυρνίδος και προτάσεις νόμων*, Αθήνα: Εκτά.
- Σεραϊδάκη, Κατερίνα (2005) *Le culte des icônes en Grèce*, Τουλούζη: Presses Universitaires du Mirail.
- (2007) «Μεγάλη η χάρη της»: *Λατρευτικές πρακτικές και ιδεολογικές συγκροτήσεις στις Κυκλάδες*, Αθήνα: Εριννη.
- Χουζούρης, Ιωάννης (1996) *Παναγία η Αργοκοιλιώτισσα: Ιστορία σε λαϊκούς στίχους*, Αθήνα: Απρίλιος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Δεσμοί που έγιναν δύναμη: πελατειακό σύστημα, εθνικισμός και κομματικές στρατηγικές στην ελληνική Μακεδονία (1900-1950)

Βασίλης Κ. Γούναρης

Όσο παλιά μπορώ να θυμηθώ, στις στρατιωτικές παρελάσεις της Θεσσαλονίκης προπορευόταν μια ομάδα Μακεδονομάχων οι οποίοι φορούσαν μια μαύρη παραδοσιακή στολή που λέγεται *ντουλαμάς*¹ ήταν παλαιοί που είχαν συμμετάσχει στον ελληνικό Μακεδονικό Αγώνα των αρχών του 20ού αιώνα. ¹ Το ότι ήταν στην κεφαλή της παρέλασης δεν ήταν απλώς μια τιμητική θέση αλλά είχε και συμβολική

1. Η καλύτερη εξίστρωση του θέματος, τόσο στα αγγλικά όσο και στα ελληνικά, παραμένει του Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913* (Θεσσαλονίκη, 1966) [*Ο ελληνικός αγώνας στη Μακεδονία 1897-1913* (Θεσσαλονίκη, 1996)]. Εξαφαιρικά χρήσιμες είναι οι εξής εργασίες: Dimitris Livianos, «“Conquering the Souls”: Nationalism and Greek Guerrilla Warfare in Ottoman Macedonia, 1904-1908», *Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*, 23 (1999), σ. 195-221· Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Στρατιωτικά πρότυπα και κλέφτικη παράδοση: οργανωτικά προβλήματα και η καθημερινή ζωή στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα», *Μακεδονία, ιστορία και πολιτισμός*, Φλώρινα, 1997, σ. 249-80· Χρήστος Μαντατζής, «Προϋπολογισμοί, λογαριασμοί και απρόβλεπτες εθνικές δαπάνες: απόπειρες χρηματοδότησης του ύμνωτικού αγώνα στη Μακεδονία (1904-1908)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 16 (2004), σ. 18-59· Χρήστος Μαντατζής, «Αντάρτικο στο κάτω φλί μιας εκρηματιζόμενης οικονομίας: κοινωνική και οικονομική διάσταση του Μακεδονικού Αγώνα», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 16 (2004), σ. 60-83.

σημασία. Ο λυσσαλέος αγώνας εναντίον των Βουλγάρων κομιτατζήδων ήταν ο πρώτος σχετικά αποτελεσματικός μισοαντάρτικος πόλεμος που είχε διεξαγάγει η Ελλάδα μετά την ανεξαρτησία της. Ήταν το προοίμιο των νικηφόρων εκστρατειών του 1912-1913 που έδωσαν στην Ελλάδα την παραθαλάσσια ζώνη της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας. Πάνω απ' όλα ήταν ένας πόλεμος υπεράσπισης ενός έθνους και παγκοσμίως γνωστού κεφαλαίου της αρχαίας ιστορίας, της κληρονομιάς του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Οι θεατές της παρέλασης γνώριζαν όλους αυτούς τους συμβολισμούς και τους χάριζαν το πιο θερμό χειροκρότημα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 οι πάντες γνώριζαν πια ότι οι παλαιμάχοι της παρέλασης ήταν κίβδηλοι. Δεδομένου ότι δεν υπήρχαν πια Μακεδονομάχοι εν ζωή, οι άμεσοι συγγενείς τους, εβδομηντάρηδες και βάλε οι ίδιοι, ντύνονταν δυο φορές το χρόνο και απολάμβαναν όχι λιγότερες τιμές από τους πατεράδες τους. Εκείνο που δεν γνώριζε ο περισσότερος κόσμος είναι ότι το να προπορεύονται στην παρέλαση και να συνενδρίσκονται λίγο αργότερα με τις αρχές ήταν για τους περισσότερους από αυτούς ένας τρόπος να εξασφαλίζουν μικροεκδουλεύσεις για τον εαυτό τους και την πελατεία τους. Οι κίβδηλοι παλαιμάχοι καθώς και οι πατεράδες τους ήταν μέλη της «Εθνικής Οργανώσεως Παύλος Μελάς», που είχε ιδρυθεί στη Θεσσαλονίκη το 1927 με παραρτήματα σε όλη την ελληνική Μακεδονία. Βασικός σκοπός της οργάνωσης ήταν να εξασφαλίζει κάθε λογής και είδους χρηματικές ανταμοιβές για τους αγωνιστές του 1903-1908 και τις οικογένειές τους, που πλήττονταν τότε από τη φτώχεια και τον ανταγωνισμό από τους Μικρασιάτες αγρότες εποίκους. Η δεύτερη γενιά φαίνεται πως υπηρέτούσε την ίδια υπόθεση.²

Το 1928 ο «Παύλος Μελάς» τέθηκε υπό την αιγίδα πολιτικών (φιλελευθέρων και βασιλικών), που είχαν συμμετάσχει οι ίδιοι, συνήθως ως αξιωματικοί του στρατού, στον αγώνα εικόσι και πλέον χρόνια νωρίτερα. Στα τέλη του 1904, εμπνευσμένοι από το παράδειγμα και

2. Χρωστό αυτή την πληροφορία στον κ. Χαρίλαο Φίτζιο, γενικό γραμματέα του δ.σ. του «Παύλου Μελά» τη δεκαετία του 1990. Είχε επίσης την καλοσύνη να μου δώσει αντίγραφο του πρώτου καταστατικού.

τον πρότιμο θάνατο του ανθυπολοχαγού Παύλου Μελά, πολλοί κατώτεροι τότε αξιωματικοί και υπαξιωματικοί είχαν προθυμοποιηθεί να τεθούν επικεφαλής άτακτων σομάτων ενάντια στις βουλγάρικες τάξεις, που είχαν ήδη ακουστεί παντού μετά την εξέγερση του Ίλιντεν.

Ένα άλλο, εξίσου ισχυρό κίνητρο για τους αξιωματικούς ήταν οι άθλιες στρατιωτικές τους καριέρες, η έλλειψη προαγωγών, οι συχνές μεταθέσεις και η ατέρμονη αναζήτηση αποτελεσματικών πατρώνων.³ Πολλοί από αυτούς δεν ήταν νεοφώτιστοι στα πατριωτικά εγχειρήματα. Είχαν υπάρξει ενεργά μέλη της Εθνικής Εταιρείας, μιας ομάδας πίεσης που είχε αναμειχθεί πολύ έντονα στην κριτική του ελληνικού κοινοβουλευτικού συστήματος, καθώς και στην ολέθρια κρητική εκστρατεία και στον πόλεμο του 1897 εναντίον της Τουρκίας.⁴ Οι αξιωματικοί δεν ήταν ξεκρέμαστοι σε αυτή τη νέα μακεδονική εξόρμηση. Τη στρατολόγηση και τη χρηματοδότηση είχε αναλάβει το ημιεπίμημο ελληνικό Μακεδονικό Κομιτάτο, που το διοικούσαν νεαροί βουλευτές, στενοί συγγενείς κορυφαίων πολιτικών οικογενειών και είχε ως πρόεδρο τον Δημήτριο Καλαποθάκη, εκδότη της εφημερίδας *Εμπρός*. Σε τροχιά γύρω από αυτό τον εσώτερο κύκλο κινούνταν το μακεδονικό λόμπι της Αθήνας, που το αποτελούσαν σλαβόφωνοι χτίστες και άλλοι μεροκαματιάρηδες, φοιτητές, καθηγητές της μέσης εκπαίδευσης και πολυγραφότατοι ιστορικοί συγγραφείς, λίγοι έμποροι και ακόμα λιγότεροι πολιτικοί, όχι πάντοτε μακεδονικής καταγωγής. Η εκπαιδευτική και φιλανθρωπική εκστρατεία στη Μακεδονία, που γινόταν υπό την αιγίδα του ελληνικού κράτους και χρησιμοποίησε σημαντικά κεφάλαια και ανθρώπινους πόρους, είχε ενδυναμώσει σημαντικά αυτό το λόμπι. Ο Στέφανος Δραγούμης, που όπως και ο Καλαποθάκης ήταν πιστός στον Τρικούπη και οπαδός μιας γρήγορης αλλα-

3. Το κείμενο στο οποίο γίνεται συνήθως παραπομπή για την περιγραφή του κλίματος μίσους που επικρατούσε στους στρατώνες είναι του Αθανάσιου Σουλιάτη, «Ο Μακεδονικός Αγών. Η Οργάνωσις Θεσσαλονίκης 1906-1908», στον τόμο *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, 1984, σ. 269-73, 279-80.

4. Η πιο πρόσφατη παρουσίαση είναι του Γιάννη Ν. Γιαννιλόπουλου, «Η ενεργής μας τύφλωσις...». Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα». Από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003, σ. 23-58.

γής, ήταν ο αναμφισβήτητος αρχηγός των μακεδονικών κύκλων. Ο θάνατος εν ώρα δράσης του γαμπρού του, Παύλου Μελά, έκανε τον ίδιο και τον γιο του, Ίωνα, κομμάτι του ίδιου θρύλου.⁵

Η τετράχρονη στρατιωτική παρουσία της Ελλάδας –και όχι μόνο αυτής– στη Μακεδονία είχε πολύ ευρύτερες συνέπειες από τις απλές βραχυπρόθεσμες ανάγκες των σομάτων. Για να καταλάβουμε το λόγο, θα πρέπει να στρέψουμε για λίγο την προσοχή μας στις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες αυτής της επαρχίας. Στις περισσότερες αγροτικές κοινότητες της Μακεδονίας είχαν αναπτυχθεί πλήθος κοινωνικές αντιθέσεις. Η δυσπιστία ανάμεσα στους ιδιοκτήτες της γης και στους ενοικιαστές της, ανάμεσα στους ορεσίβιους κτηνοτρόφους και στους καμπίσιους γεωργούς, στους καλλιεργητές και στους εμπόρους, στους εργοδότες και στους μισθωτούς, επίσης οι καβγάδες για την αρχηγία των κοινοτήτων, η διαφορετική γεωγραφική καταγωγή των τοπικών σογιών, οι ποικίλες μεταναστευτικές τυπολογίες, οι έριδες γύρω από το νερό και την ξυλεία και τα σύννορα των βοσκοτόπων, οι βεντέτες μεταξύ σογιών, οι προσωπικές έχθρες, όλα αυτά δίχάζαν έντονα τις αγροτικές κοινότητες. Οι αντιθέσεις αυτές διαμόρφωσαν εντέλει δύο φατρίες, τους φυλοδεσποτικούς, που αποτελούσαν την κυβερνώσα παράταξη, και τους αντιδεσποτικούς, την αντιπώληση. Η σπουδαιότητα του δεσπότη ήταν μέγιστη, καθώς οι πρόκριτοι των μακεδονικών χωριών δεν είχαν καμιά σχέση με τους σημαίνοντες, πλούσιους ομολόγους τους της επαναστατημένης Πελοποννήσου έναν αιώνα νωρίτερα. Όλο τον 19ο αιώνα τη γη την κατείχαν κυρίως μουσουλμάνοι, και η γεωργία κάθε άλλο παρά επικερδής ήταν. Οι χριστιανοί πρόκριτοι έξω από τα αστικά κέντρα ελάχιστα ξεχώριζαν, αν ξεχώριζαν κιόλας, από τους συγχωριανούς τους.⁶

5. Basil C. Gounaris, «Social Gatherings and Macedonian Lobbying: Symbols of Irredentism and Living Legends in Early Twentieth Century Athens», Philip Carabott (επιμ.), *Greek Society in the Making, 1863-1913: Realities, Symbols, and Visions*, Λονδίνο: Variorum, Ashgate Publishing Ltd, 1997, σ. 102-4.

6. Αυτή όμως και οι επόμενες παράγραφοι βασίζονται σε δύο διέξοδες μου εργασίες: «Social Cleavages and National "Awakening" in Ottoman Macedonia», *East European Quarterly*, 29, 4 (1995), σ. 409-26· «Macedonian Questions», *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, 2, 3 (2002), σ. 63-94.

Η βουλγαρική Εξουχία επωφελήθηκε περισσότερο από κάθε άλλον από όλες τις προϋπάρχουσες αντιθέσεις, την ώρα που οι Έλληνες καταγίνονταν να διδάσκουν αρχαία ελληνικά στα γυμνάσια των αστικών και ημιαστικών κέντρων. Οι Βούλγαροι κατάφεραν να εκμεταλλευτούν τις κοινωνικές διαφορές και να τις στρέψουν προς την εθνικιστική πολιτική. Όμως η επιτυχία τους δεν είναι πλήρως κατανοητή αν δεν γίνει αναφορά στις μεταρρυθμίσεις της περιόδου του Τανζιμάτ και ιδίως στους Γενικούς Κανονισμούς που μπήκαν σε ισχύ για την ενιαία διακυβέρνηση των *μιλλέτ* τη δεκαετία του 1860. Με βάση το νέο σύστημα οι πρόκριτοι εκλέγονταν κάθε χρόνο απευθείας από τους συγχωριανούς τους ή, στις πόλεις, με εκλέκτορες. Οι πρόκριτοι αυτοί όφειλαν να επιμερίζουν και να εισπράττουν τους φόρους και να διαχειρίζονται τα οικονομικά. Διόριζαν επίσης τη σχολική επιτροπή και τους δασκάλους, καθώς και τις επιτροπές όποιων άλλων φυλάνθρωπικών φορέων υπήρχαν. Η αντιπροσώπευση έκανε την πολιτική πολύ πιο ενδιαφέρουσα και θελκτική, ακριβώς τη σωστή στιγμή. Τη δεκαετία του 1890 υπήρξαν κατ'επανάληψη κακές σοδείες στα δημητριακά, η δε προώθησή τους στην αγορά δεν ήταν πετυχημένη, παρά την κατασκευή νέων σιδηροδρομικών γραμμών. Ούτε τη δεκαετία του 1900 βελτιώθηκε η κατάσταση. Το 1902 ένας γερός σεισμός ρίμαξε την κεντρική Μακεδονία. Τα αντίποινα του οθωμανικού στρατού μετά το σηκωμό του Ίλιντεν το 1903 συντάραξαν την ενδοχώρα ακόμα πιο βίαια. Η υπερατλαντική μετανάστευση βρισκόταν στο αποκορύφωμά της, οι μισθοί ήταν υψηλοί και η αβεβαιότητα κυριαρχούσε παντού. Η συχνή παρουσία του στρατού και της διεθνούς χωροφυλακής μείωναν τις πιθανότητες για παράνομα κέρδη.

Σε αυτό το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον ο εθνικισμός έγινε εύκολα η κινητήρια δύναμη της τοπικής κοινωνίας. Δεδομένου ότι οι μορφωμένες εμπορικές οικογένειες των πόλεων ήταν περιήφανες για τα ελληνικά εθνικά τους φρονήματα και οι δεσπότες υποστήριζαν όλο και περισσότερο τον ελληνικό εθνικισμό, για ορισμένους ακτήμονες χωρικούς ο ελληνικός εθνικισμός σήμαινε στην πραγματικότητα εκμετάλλευση. Σε κάποιες περιπτώσεις αναπτύχθηκε δυσπιστία ανάμεσα στα ορεινά αλβανόφωνα και βλαχόφωνα μισοαστικοποιημένα κεντροφαλογόρια από τη μια και στις γειτονικές τους σλαβοφώνες αγροτι-

κές συνθήκες από την άλλη, οι οποίες παρήγαγαν τα αναγκαία τρόφιμα και πρώτες ύλες αλλά θεωρούσαν πως τα κεφαλαιώδη τις εκμεταλλεύονταν οικονομικά. Δεν είναι να απορεί κανείς που σε τέτοιου είδους περιπτώσεις τα φιλοβουλγαρικά αισθήματα ορισμένων σλαβόφωνων ενοικιαστών και μικροϊδιοκτητών γης δυνάμωσαν. Η πρόσχρηση στη βουλγαρική Εκκλησία αντί για το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης συνεπαγόταν και πραγματικά οικονομικά οφέλη: οι προσήλυτοι περίμεναν ότι θα γλίτωναν από τα βαριά τέλη που τους επέβαλλαν οι ντόπιοι πατριαρχικοί δεσπότες, ή ακόμη και ότι θα είχαν δωρεάν εκπαίδευση στα σχολεία, τα οποία δεν είχαν κυρίως γλωσσικά μαθήματα όπως συνέβαινε στα ελληνικά. Έλπίζαν επίσης ότι θα διαχειρίζονταν την εκκλησιαστική περιουσία και τους τοπικούς μορφωτικούς θεσμούς όπως ήθελαν οι ίδιοι. Με τον καιρό η αντιπολίτευση τάχθηκε με το μέρος των Βουλγάρων, ενώ οι «καλύτεροι και πιο τίμιοι νοικοκυραίοι» (ή, ιδιομνημόνιο από άλλη σκοπιά, οι «συντηρητικοί») πήγαν με τους Έλληνες.

Οι δύο αυτές πλευρές ή στρατόπεδα, μολοντί είχαν περιβληθεί το μανδύα της εθνικής ιδεολογίας, δεν ήταν στην πραγματικότητα εθνοτικές ομάδες. Ακόμα και ο Έλληνας Γενικός Πρόξενος της Θεσσαλονίκης ήταν πολύ ξεκάθαρος σ' αυτό το θέμα: «Αλλ' ως συνήθως εν Μακεδονία», έγραφε, «πρώτον εισέρχεται εις τα χωρία ο εκ συμφορώντων ανταγωνισμός και εϊτα κατ' ανάγκην μετατρέπεται εις εθνικόν». ⁷ Βέβαια η εθνικιστική προπαγάνδα και οι ένοπλες συγκρούσεις έτειναν να φτιάξουν ξεχωριστές πληθυσμιακές ομάδες με εθνικές προτιμήσεις στις μη ελληνοφωνες περιοχές. Αλλά το 1912 ο διαχωρισμός αυτός δεν είχε ολοκληρωθεί, ούτε και θα μπορούσε να έχει ολοκληρωθεί μέσα στο διάστημα μιας μόνο γενιάς (1870-1900), υπό οποιεσδήποτε συνθήκες. Η στοίχιση με ένα συγκεκριμένο στρατόπεδο, ή ακόμα και ο ένοπλος αγώνας υπέρ του, δεν σήμαινε αναγκαστικά διαφορετική κουλτούρα ή διαφορετικούς γενεαλογικούς και ιστορικούς μύθους. Οι απαραίτητοι εθνικοί μύθοι είχαν κυκλοφορήσει

7. Αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, Φάκελος 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπουργό Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 9 Αυγ. 1904, εμπιστευτικό αρ. 450.

βέβαια μέσα από την εκπαίδευση, αλλά κανένα στρατόπεδο δεν ήταν σε θέση να κυληθεί πως είχε σταθερά μέλη ή να ισχυριστεί ότι αν κάποιος ανήκε στις τάξεις του αυτό αρκούσε για να προβλεφθούν οι μελλοντικές επιλογές και δραστηριότητές του. ⁸ Εν κατακλείδι, τα χριστιανικά στρατόπεδα στη Μακεδονία δεν ήταν ακόμη κλειστές κοινωνικές ομάδες με διακριτά γνωρίσματα που θα επέβαλλαν συγκεκριμένες επιλογές δραστηριότητων. Ήταν στην ουσία πολιτικά κόμματα με πορόδη και κυμαινόμενη οροθεσία, όχι εθνοτικές ομάδες.

Τέτοιου είδους κόμματα υπήρχαν όχι μόνο στις συνθήκες που ήταν διχασμένες ως προς τη θρησκευτική τους υπαγωγή, αλλά και σε συνθήκες με σχετική ομοιογένεια, τόσο Πατριαρχικές όσο και Εξαρτικές. Γνωρίζουμε περισσότερα για τις συγκρούσεις που δίχασαν την ΕΜΕΟ και την Ανώτατη Επιτροπή, αλλά λίγα μόνο για τις αντιπαράθεσεις στο εσωτερικό των ελληνοφώνων Πατριαρχικών κοινοτήτων. Σε τέτοια μέρη μια νέα ελίτ, δρόντως μορφωμένη, εθνικά σκεπτόμενη και απολύτως απρόθυμη να επιστρέψει στα χωράφια, δειλασμένη από τις αντιμειθίες και τις άλλες απολαβές που πρόσφερε το ελληνικό κράτος, προσχώρησε στις τοπικές εθνικές επιτροπές που είχαν συστήσει οι Έλληνες αντάρτες αξιωματικοί. Όπως ακριβώς σχεδόν είχε κάνει η ΕΜΕΟ στη Μακεδονία, η ελληνική εθνική ιδεολογία θα δημιουργούσε ένα κράτος εν κράτει. Οι επιτροπές εκείνες δεν ήταν υπεύθυνες μόνο για την προαγωγή της εθνικής ιδέας ή για την τοπική υποδομή που θεωρούνταν αναγκαία για την υποστήριξη της δράσης των σωμάτων. Ανέλαβαν και δικαστική εξουσία, σε μια προσπάθεια να κρατήσουν τους Τούρκους μακριά από τις υποθέσεις των χριστιανών. Επιπλέον παρείχαν λογής-λογής μισθούς, επιδόματα, υποτροφίες και θέσεις απασχόλησης – όχι μόνο για δασκάλους – σε έμπιστους συγγενείς και συγχωριανούς, υπηρεσίες που πληρώνονταν από την κρατικά στηριζόμενη Επιτροπή της Αθήνας. Οι μισθοί δεν ήταν υψηλοί αλλά καταβάλ-

8. Πβ. Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Οξφόρδη: Blackwell, 1989, σ. 22-31· Fredrik Barth, «Introduction», Fredrik Barth (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Λονδίνο: Allen & Unwin, 1969, σ. 9-38, και Fredrik Barth, «Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity», Hans Vermeulen και Cora Govers (επιμ.), *The Anthropology of Ethnicity*, Άμστερνταμ: Spinhuis, 1994, σ. 11-32.

λονταν τακτικά, και αυτό ήταν εξαιρετικά σημαντικό σε μια κοινωνία που βρισκόταν στο κατώφλι του εκχρηματισμού.

Η πολιτική αυτή εξουσία των τοπικών κοινοτήτων δεν ήταν δυνάτον να ασκηθεί χωρίς την παρουσία των ένοπλων σωμάτων. Έτσι ο τοπικός καπετάνιος, συνήθως ένας ανθυπολοχαγός του Ελληνικού Στρατού ή ένας λίγο-πολύ έμπιστος οπλαρχηγός με την ένοπλη ακουλουθία του, αναδείχθηκαν σε έναν δεύτερο πόλο εξουσίας που συνεργαζόταν στενά με τα ελληνικά προξενία. Τα εθνικά ιδεώδη του αγώνα και τα μεγάλα ρίσκα που έπαρναν και οι δύο πλευρές καθαγιάζαν τη φύση της ειδικής σχέσης του με την τοπική επιτροπή. Ετούτη, εφόσον είχε τη στήριξη ενός ένοπλου σώματος, μπορούσε να αμφισβητήσει το «κυβερνών κόμμα» του δεσπότη ή όποιου άλλου εχθρού. Αν οι τοπικοί αγρότες πρόκριτοι δεν ήθελαν να περάσουν στο Εξαρχικό στρατόπεδο και να ζητήσουν εξωτερική στρατιωτική υποστήριξη, τότε η ισορροπία μπορούσε να αλλάξει εύκολα. Με τόσο πολλές κοινωνικές αντιθέσεις και πολύ περισσότερες προσωπικές αντιπάθειες, η ισχύς των τοπικών επιτροπών δεν χρησιμοποιούνταν μόνο για την εθνική υπόθεση. Τα μέλη τους μπορούσαν μάλιστα να υποδείξουν στα σώματα αντιπάλους τους ως στόχους, με την αιτιολογία ότι έδιναν πληροφορίες στον εχθρό ή ότι δεν υποστήριζαν τον αγώνα των Ελλήνων. Αυτοί ήταν οι εσχατοί κριτές της αφοσίωσης του καθενός, καμιά φορά κριτές και ένορκοι μαζί. Εκμεταλλευόνταν επίσης την επιρροή τους για να επιλύουν προς όφελός τους όποιο πρόβλημα ανέκυπτε ανάμεσα στις δικές τους κοινότητες και στα γειτονικά χωριά. Περιττό να πούμε ότι τα βίαια επεισόδια πλήθυναν και έκαναν τους δεσμούς με τους αξιωματικούς ακόμα πιο σφιχτούς.⁹

9. Υπάρχουν τρεις διεξοδικές μελέτες για διαφορετικά χωριά της ανατολικής της κεντρικής και της δυτικής ελληνικής Μακεδονίας αντίστοιχα: Hans Vermeulen, «Αγροτικές συγκρούσεις και κοινωνική διαμερτυρία στην ιστορία ενός μακεδονικού χωριού (1900-1936)» στο Στάθης Δαμανάκος (επιμ.), *Αιδιαστές κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1987, σ. 221-44· Anastasia Karakasidou, *Fields of Wheat, Hills of Blood: Pastors to Nationhood in Greek Macedonia*, University of Chicago Press, 1997, σ. 108-20 [=Αναστασία Καρακασίδου, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη: 1870-1990*, Οδυσσεύς, 2000] και Περσεφόνη Καραμπάτη, «Όπλα και σφαγήδες, Εθνική όρα-

Ο εθνικισμός έπαιξε επίσης σπουδαίο ρόλο στην πολιτική των μακεδονικών πόλεων, όπου δρούσαν πλήθος επιτροπές και μυστικές οργανώσεις. Όλοι οι φιλανθρωπικοί, αθλητικοί, καλλιτεχνικοί και εκπαιδευτικοί σύλλογοι και κινήσεις, με άλλα λόγια όλα τα γνωρίσματα μιας ανερχόμενης αστικής τάξης των πόλεων, σχετιζόνταν με την προβολή του ελληνικού εθνικισμού. Φτιάχνονταν πολιτικά κόμματα, εκσυγχρονιστικά και συντηρητικά, αλλά οι διαμάχες για το πάνω χέρι στην κοινότητα δεν κλιμακώνονταν ως τον ανοιχτό πόλεμο· οι Βούλγαροι, οι Εβραίοι και οι φιλορουμάνοι Βλάχοι αποτελούσαν πολύ πιο πραγματική απειλή μέσα στις πόλεις. Φυσικά, τα ελληνικά ανώτερα στρώματα των πόλεων, οι επιχειρηματίες, οι απουσιάζοντες γαιοκτήμονες και οι δανειστές χρήματος, ήταν σε θέση να επιβάλουν την εθνική τους βούληση στους πελάτες τους, ενοικιαστές ή οφειλέτες, με πολλούς τρόπους, όχι απαραίτητα βίαιους. Με τον καιρό η κλιμάκωση του πολέμου των σωμάτων στη Μακεδονία ενέταξε όλα ανεξαιρέτως τα χωριά σε αυτό το δίκτυο της εθνικοποιημένης πολιτικής, όχι φυσικά πάντοτε στο πλενρό της Ελλάδας. Οι αρχηγοί των σωμάτων -πολλοί ήταν Κρητικοί-, όπως σχεδόν οι αρματολοί των προηγούμενων αιώνων, έγιναν αδιαμφισβήτητοι εθνικοί ηγέτες, αντάρτες ταμένοι σε ευγενικών αγώνα, αλλά και πάτρνες που μοίραζαν ποινές και ανταμοιβές και περιβάλλονταν από πληροφοριοδότες και πελάτες κάθε είδους. Οι εκλογές του 1908 και του 1912 για την Οθωμανική Βουλή ήταν μια πρόβα τζενεράλε για όσα θα ακολουθούσαν. Τα προξενία κινητοποίησαν τα δίκτυά τους, σε μια προσπάθεια να κερδίσουν όσο γινόταν περισσότερες έδρες για τους Έλληνες βουλευτές. Το ίδιο έκαναν όλα τα άλλα εθνικά κόμματα.¹⁰

ση και κοινοτικοί διαχισμοί την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα», στο Βασίλης Κ. Γούναρης, Στάθης Ν. Καλύβας, Ιωάννης Δ. Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, Αθήνα: Πατάκης 2010, σ. 136-149.

10. Emre Sencer, «Balkan Nationalisms in the Ottoman Parliament 1909», *East European Quarterly*, 38, 1 (2004), σ. 41-64. Βλ. επίσης τα δύο άρθρα του Stojan Makedonski, «La révolution jeune-turque et les premières élections parlementaires de 1908 en Macédoine et en Thrace orientale», *Études Balkaniques*, 10, 4 (1974), σ. 133-46· «Le régime jeune-turc et les deuxième élections parlementaires de 1912 en Macédoine et Thrace orientale», *Études Balkaniques*, 14, 2 (1978), σ. 258-71.

Οι αξιωματικοί επέστρεψαν στην Αθήνα αλλά όχι στους άθλιους στρατώνες τους. Η πρωτοφανής επιτυχία των προσπαθειών τους ενάντια στους Βουλγάρους, έχοντας διαφραμιστεί από τον Τύπο, είχε ασκήσει τεράστια επιρροή στην ελληνική πολιτική σκηνή. Ποιοι θα έδρεπαν τα απρόσμενα πολιτικά οφέλη; Περιέργως, η εξέγερση των Νέοτουρκων (Ιούλιος 1908) και η συνακόλουθη συνρίκνωση του πολεμού των σωματίων έθεσε το ανάποδο ερώτημα: Ποιος έφταγε για την παρακμή της ελληνικής οργάνωσης στη Μακεδονία; Οι αξιωματικοί είπαν πως έφταγε η κυβέρνηση Θεοτόκη, που έπρεπε να καταργήσει τη Μακεδονική Επιτροπή του Καλαποθάκη και να αφήσει τους διπλωμάτες και το στρατό (που είχαν γνωριστεί καλά μετά από την τετράχρονη στενή συνεργασία τους) να αναλάβουν εκείνοι τον αγώνα· δεν χρειαζόνταν πια οπληρχηγοί και αντάρτες, αρκούσε ο στρατός. Τελικά ένας συνταγματάρχης Ποροβολικού, ο Παναγιώτης Δαγκλής, διορίστηκε επικεφαλής μιας «Πανελληνίου Εθνικής Οργανώσεως» που θα αντικαθιστούσε σύμφωνα με το σχέδιο την Επιτροπή και θα αναλάμβανε αυτή τις μυστικές επιχειρήσεις μέσα στην Τουρκία.¹¹ Μα ο Δαγκλής δεν μπορούσε να αλλάξει το γεγονός ότι οι ελληνινοτουρκικές σχέσεις είχαν βελτιωθεί και οι ανταρτικές επιχειρήσεις αποκλείονταν πια για τη Μακεδονία. Οι στρατιωτικοί έπρεπε να σταθούν ανάπαυση, μα δεν μπορούσαν να το αντέξουν.

Από την άνοιξη κιόλας του 1908 είχαν ακουστεί παράπονα για την απουσία σωστών και ουσιαστικών ανταμοιβών για τους παλαιμάχους. Οι υπαξιωματικοί, που καίγονταν να προαχθούν σε ανθυπασπιστές και είχαν ελπίσει πως η γενναϊότητά τους στον αγώνα θα τους έστρωσε το δρόμο προς το σώμα των αξιωματικών, ένιωθαν τώρα οικτρή απογοήτευση. Η προαγωγή για λόγους ανδρείας πήρε τη μορφή σκληρού ανταγωνισμού. Αντίστοιχο μέτρο για τους αξιωματικούς δεν ελήφθη. Οι διεκδικήσεις μετάθεσης, αποζημίωσης ή ηθικής ανταμοιβής πολλαπλασιάστηκαν. Οι πάτρονες είχαν φρενιάσει, μην μπορού-

11. Ενεργό ανάμιξη είχε επίσης ο Ίων Δραγούμης, βλ. Βασίλης Κ. Γούναρης, «Από τη Μακεδονία στο Γουδί: δραστηριότητες των μακεδονομάχων στρατιωτικών (1908-1909)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 29 (1986), σ. 197-8.

ντας να ικανοποιήσουν τα αιτήματα· η ένταση αυξανόταν, φτιάγνονταν συνωμοτικές συσπειρώσεις και προοιούνταν υπομνήματα στον Δαγκλή, τον υπέρτατο πάτρονα των μακεδονομάχων διάδοχο Κωνσταντίνο, ακόμα και στον ίδιο τον βασιλιά Γεώργιο.¹² Μέσα σε όλο αυτόν το χαμό ο Καλαποθάκης επιτέθηκε στον πρωθυπουργό Θεοτόκη, θεωρώντας τον υπεύθυνο για την επιδείνωση της κατάστασης στη Μακεδονία και αποκαλώντας την «Πανελλήνια Εθνική Οργάνωση» ένα τρομοκρατικό κέντρο κατευθυνόμενο από το κράτος.¹³ Εξαιτίας των πιέσεων της Πύλης, στα τέλη Ιουνίου του 1909 όλοι οι Έλληνες αξιωματικοί που υπηρετούσαν μυστικά ως διπλωματικοί ακόλουθοι στην Αυτοκρατορία ανακλήθηκαν. Αυτός είναι ο λόγος που όλοι οι παλαιοί πολεμιστές συμμετείχαν τόσο ενεργά και μαζί κά στο κίνημα του 1909. Αφού η προστασία των εθνικών δικαίων είχε διαφραμιστεί ως ο γνώμονας της επιτυχημένης διακυβέρνησης, οι παλαιμάχοι Μακεδονομάχοι είχαν κάθε δικαίωμα να πάρουν στα χέρια τους το κράτος, τουλάχιστον προσωρινά. Ο Θεοτόκης παραιτήθηκε, και ο ίδιος ο Καλαποθάκης πρότεινε για πρωθυπουργό τον συμπατριώτη του, Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, πολιτικό γνωστό για την κριτική του ενάντια στο κοινοβούλιο. Όλοι όσοι είχαν αναμειχθεί στον Μακεδονικό Αγώνα, αξιωματικοί και πολίτες, έτρεξαν να πάρουν όσο περισσότερα αξιώματα μπορούσαν, να κάνουν το κράτος να ταριιάξει στα μέτρα τους. Οι παλαιμάχοι κατάφεραν μάλιστα να διοριστεί ο παλιός τους πάτρονας, ο πρόξενος του Μοναστηριού Δημήτριος Καλλέργης, υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Δραγούμη, η οποία διαδέχθηκε σε σύντομο διάστημα την κυβέρνηση Μαυρομιχάλη.¹⁴ Αυτό δεν ήταν άσχετο με την απόφαση του Μαυρομιχάλη να περιορίσει στο ένα τέταρτο τα μυστικά κονδύλια που το Υπουργείο Εξωτερικών διοχέτευε στην εδρεύουσα στην Αθήνα, πολιτικά ενεργή πελατεία της

12. Στο ίδιο, σ. 216-19.

13. *Εμπρός*, 23-24 Φεβ. 1909· *Ακρόπολις*, 24 και 26 Φεβ. 1909· *Νέον Άσπν*, 24 Φεβ. 1909.

14. Περικλής Αργυρόπουλος, «Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα», στον τόμο *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, 1984, σ. 56-60.

Μακεδονικής Επιτροπής. Η αρχική πρόταση του Δαγκλή, ο οποίος είχε παραιτηθεί τον Νοέμβριο του 1909, ήταν να καταργηθεί τελείως η Επιτροπή, αφού με τις δεδομένες συνθήκες ήταν αδύνατο να ελεγχθεί η διανομή των χρημάτων.¹⁵

Με τους Βαλκανικούς Πολέμους οι αξιωματικοί ξαναμπήκαν στο παίγνιο – πήραν όλοι προαγωγή – και η προσάρτηση της παραθαλάσσιας ζώνης της Μακεδονίας στην Ελλάδα δημιουργήσε τον απαραίτητο χώρο για όλους όσοι ενδιαφέρονταν για λόγους προστατικούς ή άλλους να καταλάβουν μια θέση εξουσίας στο νέο αυτό διαμέρισμα της χώρας. Η δεξαμενή από όπου επιλέχθηκαν οι νομάρχες και οι αντινομάρχες περιλάμβανε τους πρώην προξένους, διάφορους μορφωμένους και έμπιστους Μακεδόνες, Αθηναίους μακεδονικής καταγωγής αλλά και πολλούς Παλαιοελλαδίτες πολιτικούς πάτρωνες δευτέρας διαλογής. Ο Στέφανος Δραγούμης διορίστηκε Γενικός Κυβερνήτης τής (ελληνικής) Μακεδονίας το 1913. Γρήγορα οι ντόπιοι, ιδίως οι μη ελληνόφωνοι και οι μουσουλμάνοι, συνειδητοποίησαν ότι οι νέοι πάτρωνες ήταν τώρα πια αναγκαίοι για την αντιμετώπιση τόσο των παλιών όσο και των νέων προβλημάτων τους, το πιο σοβαρό από τα οποία ήταν οι υπερβασίες των ενοικιαστών φόρων και η αντιμετώπιση των χαμηλόβαθμων δημόσιων υπαλλήλων και χωροφυλάκων, οι οποίοι πολλαπλασιάστηκαν μέσα στο χάος του Μεγάλου Πολέμου με τη διαίρεση της ελληνικής Μακεδονίας σε ποικίλες ζώνες, που τις κατείχαν διαφορετικοί στρατοί, φίλιοι και εχθρικοί.¹⁶

Λίγο πριν από εκείνο τον Πόλεμο, το 1915, έγιναν οι πρώτες εκλογές: ή μάλλον έγιναν δύο εκλογές, οι δεύτερες χωρίς τη συμμετοχή του βενιζελικού Κόμματος Φιλελευθέρων. Δεν έχουμε τον πλήρη κατάλογο των υποψηφίων του 1915 αλλά ξέρουμε πως περιλαμβάνονταν όλα τα σημαντικά πρόσωπα που είχαν έστω και μακρινή σχέση με τη Μακεδονία. Ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής (που θα γινόταν πρω-

15. Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της Νεοτέρης Ελλάδας*, Αθήνα: Χρήσιμα Βιβλία, 1930, σ. 130-1.

16. Για αφήγηση από πρώτο χέρι, βλ. Γεώργιος Μόδης, *Αναμνήσεις*, Μ. Προβάτης και Ι. Μιχαηλίδης (επιμ.), Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2004, σ. 159-63· βλ. επίσης Βασίλης Κ. Γούναρης, «Στη Μακεδονία του Μεγάλου Πολέμου, 1914-1919», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 1 (2000), σ. 179-92.

θυπουργός το 1936), για παράδειγμα, είχε μια γιαγιά από τη Σιάτιστα. Ο δικηγόρος Αθανάσιος Αργυρός, πρόεδρος ενός αθηναϊκού συλλόγου Μακεδόνων, εξέλεξε ερήμην βουλευτής Σερρών μαζί με τον Ιωάννη Δέλλιο, καθηγητή γυμνασίου της Αθήνας, επίσης μακεδονικής καταγωγής. Οι Δραγούμηδες εξελέγησαν και οι δύο, πατέρας και γιος. Οι πιο γνωστοί υποψήφιοι ήταν οι βουλευτές που είχαν θητεύσει στην οθωμανική Βουλή, και ακολουθούσε πλήθος τοπικών παρόντων, επιχειρηματιών και γαιοκτημόνων, μερικοί από τους οποίους ήταν γνωστοί για τις διασυνδέσεις τους με τα προ του 1912 πατριωτικά δίκτυα. Από τα ισχνά στοιχεία που διαθέτουμε φαίνεται πως κάποιτοι πρώην οπλαρχηγοί είχαν ήδη προσληφθεί για να αποσπούν ψήφους. Για την ώρα στην πολιτική αναμέτρηση κυριαρχούσε το αντιβενιζελικό Λαϊκό Κόμμα.¹⁷

Την επόμενη χρονιά, το 1916, η προσωρινή κυβέρνηση του Βενιζέλου ανέλαβε τον έλεγχο των μακεδονικών νομών της Ελλάδας. Η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία για όλους τους ντόπιους, η παρουσία της Απμée d'Orient [Στρατού της Ανατολής], η σταδιακή εισροή προσφύγων από τη Μικρά Ασία, η επιδείνωση της τοπικής οικονομίας, που είχε αποκοπεί από τη μεγάλη ενδοχώρα της, και τα πολλά λάθη της τοπικής βενιζελικής διοίκησης ώθησαν εύκολα τους Μακεδόνες ψηφοφόρους στο βασιλικό στρατόπεδο των Λαϊκών. Ο Βενιζέλος θεωρήθηκε υπεύθυνος για όλες τις ατυχίες της ένταξης, η οποία συνέπεσε εν πολλοίς με τον πόλεμο και την κατοχή από φίλιες και εχθρικές δυνάμεις. Το μειονέκτημα αυτό ανάγκασε τους Φιλελεύθερους να μεταχειριστούν τους υποστηρικτές τους πιο γενναιοδωρά απ' όσο έπρεπε. Προσπάθησαν να παγιάσουν τον έλεγχό τους υποσχόμενοι γη σε όσους είχαν συνεισφέρει στον εθνικό αγώνα. Επιπλέον, ο Βενιζέλος φρόντισε να ενταχθούν στον τακτικό στρατό πολλοί Κρητικοί έφεδροι, πρώην οπλαρχηγοί της Μακεδονίας. Οι έφεδροι χειραγωγούνταν πιο εύκολα, αφού δεν είχαν μονιμότητα. Δεν κατάφεραν όμως να ανατρέψουν την κατάσταση. Ο Κρητικός πρωθυπουργός έχασε τις εκλογές του 1920.

17. Βασίλης Κ. Γούναρης, «Βουλευτές και καπετάνοι: Πελάταιακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά*, 41 (1990), σ. 321 σημ. 23.

Ανάλογα μέτρα ελήφθησαν κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1920, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι Φιλελεύθεροι προσπάθησαν και πάλι να τονώσουν τη στρατολογία πρώην οπληρχιών που είχαν πολεμήσει στη Μακεδονία ή στην Ήπειρο ή αλλού, ώστε να ελέγχουν το στρατό όσο μπορούσαν πιο γερά. Όμως όλα αυτά τα μέτρα δεν ήταν τίποτε παραπάνω από προσωπικές χάρες. Από την άλλη μεριά η εγκατάσταση των προσφύγων, η αναδιανομή των τσιφλικιών και η εισαγωγή του Νέου Ημερολογίου επέτειναν τη δυσάρεσκια των ντόπιων. Οι κτηνοτρόφοι είχαν στερηθεί τα βοσκοτόπια τους και οι αγρότες τα όνειρά τους ότι θα έπαιρναν αυτοί τη γη των μουσουλμάνων, που ήταν και η πιο εύφορη. Τέλος, και όχι άνευ σημασίας, η συμφωνία ανάμεσα στο ΚΚΕ και στην Κομμουνιστική Βαλκανική Ομοσπονδία για το στόχο της «Ενωμένης και Ανεξάρτητης Μακεδονίας», το 1924, και η επανεμφάνιση κοιμητηρίων αποτελούσε νέα απειλή για την εσωτερική ασφάλεια. Αν όλες οι θυσίες των Μακεδόνων Πατριарχικών είχαν αποβεί μάταιες, τότε σίγουρα ο Βενιζέλος ήταν η αιτία όλων των δεινών τους.¹⁸

Μετάξυ 1923 και 1933 έγιναν εκλογές πέντε φορές στην Ελλάδα. Δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι όλα τα κόμματα έκαναν ό,τι μπορούσαν για να διαφυλάξουν και να διευρύνουν την πελατεία τους. Ένα από τα μέτρα που θεώρησαν ενδεδειγμένο γι' αυτόν το σκοπό όλα σχεδόν τα κόμματα ήταν η ανάμειξη ολοένα περισσότερων παλαιών πολεμιστών στη μακεδονική πολιτική με την ιδιότητα του βουλευτή. Φορτωμένοι δάφνες, πραγματικές ή κατά φαντασία, μετά από είκοσι σχεδόν χρόνια πολέμου, ήταν ήδη εξοικειωμένοι με την πολιτική – ιδίως οι αξιωματικοί του στρατού – και θεωρούνταν ακόμη τοπικοί ήρωες στη Μακεδονία. Εύκολα μαντεύει κανείς σε ποια βάση βάλθηκαν να ξαναχτίσουν ή να δυναμώσουν κι άλλο τα τοπικά τους δίκτυα. Το 1927 βουλευτές της Μακεδονίας υπέβαλαν ένα υπόμνημα στην κυβέρνηση ζητώντας υλική αρωγή για τους εθελοντές πολεμιστές. Η χορήγηση συντάξεων ήταν στην κορυφή της λίστας με τα αιτήματά.

18. Βασίλης Γούναρης, «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσής στο ελληνικό έθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά*, 29 (1993-94), σ. 220-8.

Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη η Εθνική Οργάνωσης «Παύλος Μελάς», που προαναφέραμε.¹⁹

Ωστόσο η φιλελεύθερη κυβέρνηση Βενιζέλου ήταν εκείνη που πέρασε το 1929 τον πρώτο νόμο για την κατάρτιση επίσημου καταλόγου παλαιμάχων. Οι πιέσεις που άσκησαν στους πρώην αρχηγούς των σωματίων και στους πρώην διπλωμάτες οι παλαιοί τους συντροφοί ώστε να τους προμηθεύσουν τις απαραίτητες συστατικές επιστολές θα πρέπει να ήταν τεράστιες. Κάποιοι αντιστάθηκαν, κάποιοι όχι. Είχαν χαρακτηριστικό ότι ένας αξιωματικός είχε μια πρότυπη συστατική επιστολή τυπωμένη, με λίγα μόνο κενά για τη συμπλήρωση του ονόματος και της καταγωγής του ενδιαφερομένου. Φαίνεται πως η κατάσταση άρχισε να ξεφεύγει από κάθε έλεγχο. Το 1930 ο νόμος τροποποιήθηκε και περιέλαβε και τους εθελοντές που είχαν πολεμήσει στην Ήπειρο και τη Σάμο, καθώς και στους Βαλκανικούς Πολέμους. Οι βενιζελικοί βουλευτές είχαν τώρα εύλογες πιθανότητες να βελτιώσουν την πελατεία τους, και αυτό ακριβώς έκαναν, οι περισσότεροι χωρίς καμιά αναστολή. Στους ευνοημένους συγκαταλέγονταν πολλοί Κρητικοί. Ορισμένοι ήταν πελάτες του υπουργού Αμύνης Γεωργίου Κατελίου, Παύλου Γούναρη, άλλοι του υπουργού Αμύνης Γεωργίου Κατελάκη, που ήταν και οι δύο μακεδονομάχοι. Κάποιοι είχαν υποστηρίξει την Προσωρινή Κυβέρνηση του Βενιζέλου. Οι πιστοί αυτοί βενιζελικοί καταχωρίστηκαν ως «αρχηγοί σωμάτων» και όχι ως «απλοί αγωνιστές», εξασφαλίζοντας υψηλότερες συντάξεις. Πάντως η εγγραφή στους καταλόγους δεν σταμάτησε.²⁰

Οι Λαϊκοί επανήλθαν στην εξουσία μετά τις εκλογές του 1932 και του 1933 με πολύ περισσότερους παλαιούς αγωνιστές στα ψηφοδέλτιά τους. Η ισχύς αυτού του λόμπι ήταν εντυπωσιακή, και εκείνη ήταν η κατάλληλη στιγμή για να χρησιμοποιηθεί. Οι περίφημοι βάλτοι της κεντρικής και της ανατολικής Μακεδονίας είχαν αποδώσει με την αποστράγγισή τους γη έτοιμη για διανομή, η δε διαμάχη ντόπιων και προσφύγων για τις μουσουλμανικές περιουσίες βρισκόταν στο απο-

19. Γενική Αρχεία του Κράτους, Έγγραφο Γεωργίου Τσόντου, φάκελος 12, Ψήφισμα αρ. 7517, Έδρα, 10 Ιουνίου 1928.

20. Γούναρης, «Βουλευτές και καπετάνιοι», σ. 329-31.

κορύφωμά της. Οι Βενιζελικοί ως τότε είχαν υποστηρίξει ανοιχτά τους πρόσφυγες. Έπρεπε κάτι να γίνει αποκλειστικά για τους ντόπιους, και οι παλαιοί πολεμιστές δεν μπορούσαν να είναι τίποτε άλλο από ντόπιοι Μακεδόνες, σλαβόφωνοι και μη. Τελικά πέρασε ένας νόμος το 1935 που διασφάλιζε την προτεραιότητα των παλαιών πολεμιστών στην αξίωση και την απόκτηση γαιομεριδίων στον τόπο μόνιμης κατοικίας τους. Λίγο πριν από το δημοψήφισμα του 1935 που παλινόρθωσε τη μοναρχία, τα μακροσκελή παραρτήματα του αρχικού καταλόγου επαληθεύτηκαν από τη Βουλή, αλλά είχε κριθεί ότι δεν ήταν επιτρεπτή η παράλληλη λήψη γης και σύνταξης. Υπήρχαν όμως κι άλλα παράπονα και επίσης μεσολάβησε μία ακόμη εκλογική αναμέτρηση πριν από τη δικτατορία του Μεταξά. Ο κατάλογος φούσκωσε μέχρι παραμορφώσεως.²¹

Ελεύθερος από πελατειακές πιέσεις, ο Ιωάννης Μεταξάς λίγο μετά την κατάληψη της εξουσίας συνέστησε μια νέα επιτροπή, η οποία αφαίρεσε αυτοστιγμεί από τον κατάλογο τους εθελοντές των Βαλκανικών Πολέμων και της Σάμου, εκτός κι αν είχαν σκοτωθεί ή τραυματιστεί σε ώρα δράσης. Ο προϋπολογισμός του κράτους ανακουφίστηκε αλλά η οργάνωση «Παύλος Μελάς» θίχτηκε ακόμα περισσότερο. Υπάρχουν μάλιστα στοιχεία που δείχνουν πως μια τοπική υπηρεσία προσπάθησε να παρακάμψει τον Μεταξά και να απευθύνει το αίτημά της απευθείας στον βασιλιά Γεώργιο Β'.²² Τις παραμονές του πολέμου του '40 ένας παλαιός πολεμιστής από το νομό Καβάλας έγραψε γράμμα στον Λαϊκό πάτρωνα του, πρώην αξιωματικό του Ναυτικού: «Αν είναι δυνατόν κύριε να μου στείλετε μian κάρταν σας, όπως ο υιός τού ... εργασθή στην κρατική τόγκα [συσκευαστήριο καπνού], διότι καταστραφήκαμε ως καπνοπαραγωγοί, διανό πρέπει μέλος της οικογένειάς μας όπως βρη μίαν εξωτερικην εργασίαν». Το αυτόγραφο μπλιετάκι ήταν το υπέρτατο πειστήριο προστασίας.²³

Η λίστα των παλαιών πολεμιστών περιλάμβανε μερικές εκατο-

21. Στο ίδιο, σ. 331-3.

22. Στο ίδιο, σ. 333-4.

23. Διευθύνσις Ιστορίας Στρατού, Έγγραφα Ναυάρχου Σ. Μαυρομυχάλη, Χατζούλας προς Μαυρομυχάλη, Μεσορόπη, 14 Μαΐου 1940.

ντάδες κατοίκους της Μακεδονίας, όχι περισσότερους από δύο χιλιάδες συνολικά. Προφανώς δεν ψήφισαν μόνο οι παλαιοί πολεμιστές τους πρώην καπετάνιους· απλώς ήταν η ραχοκοκαλιά μιας ευρύτερης πελατείας η οποία δεν ανταμειφθηκε ποτέ, χωρίς αυτό να την κάνει λιγότερο πιστή από τους παλιούς φίλους των αξιωματικών. Αυτό το σημείο αξίζει περαιτέρω ανάλυση. Οι Φιλελεύθεροι στη Μακεδονία είχαν ποντάρει πολλά στην προσφυγική ψήφο. Έλεγχαν πολλές μεθωριακές κοινότητες, που θεωρούνταν προμαχόνες του ελληνισμού μέσα σε μian υποθετικά αλλότρια εθνολογικά ενδοχώρα, όπου κυκλοφορούσε η φήμη ότι οι βουλγαρικές επιτροπές κατευθύναν τις ψήφους των ντόπιων προς τα βασιλικά κόμματα. Η ερμηνεία ήταν εσφαλμένη αλλά βολικότατη: η όποια εκλογική ήττα δεν ήταν πολιτικής φύσεως, αλλά άμεση συνέπεια μυστικών βουλγαρικών ενεργειών. Οι αντίπαλοί τους, το Λαϊκό Κόμμα, μεγιστοποιούσαν την πολιτική σημασία της ψήφου των σλαβοφώνων και την αναγκαιότητα να ανταμειφθούν για τις εθνικές τους υπηρεσίες. Με άλλα λόγια αποδέχονταν, έμμεσα έστω, ότι πατρωνάζαν έναν πληθυσμό που χρειαζόταν «ειδική προσοχή». Ταυτόχρονα οι Λαϊκοί δεν δίσταζαν να τρέφουν τις ιδίες ανησυχίες περί αυτονομίας και βουλγαροφιλίας για άλλους, όπως το κόμμα της «Μακεδονικής Ενώσεως», τοπικός κλάδος των Λαϊκών που αποσχίστηκε το 1935 και είχε αξιολογη δύναμη στις μη ελληνόφωνες περιοχές.²⁴

Ωστόσο Φιλελεύθεροι και Λαϊκοί συμφωνούσαν πως οι υπηρεσίες προς το έθνος κατά τον Μακεδονικό Αγώνα αποτελούσαν έγκυρο νόμισμα που μπορούσε να αγοράσει θέσεις εργασίας, υποτροφίες, εξαίρεση από τη στρατιωτική θητεία και άλλα οφέλη. Γενικότερα, η επίκληση του εθνικού συμφέροντος έβγαινε από το μανίκι κάθε φορά που διατυπωνόταν ένα αίτημα, θετικό ή αρνητικό, ή που χρειαζόταν

24. Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Πολιτικές αναζητήσεις στο Μεσοπόλεμο: Η περίπτωση της "Μακεδονικής Ενώσεως"», στο Γεώργιος Κιουτούτσας (επιμ.), *Η Έδρα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου*, Έδεσσα: Στέφ. Βαγουρδής, 1995, σ. 355-65. Βλ. επίσης George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϊ: University of California Press, 1983, σ. 280-91.

να προβληθεί πιο πειστικά μια υπόθεση, δημόσια ή ιδιωτική. Για παράδειγμα, μετά τον Μεγάλο Πόλεμο ο δήμαρχος της Έδεσσας ζήτησε από τον νομάρχη να μη στείλει Βουλγάρους αιχμαλώτους στην πόλη του, γιατί μπορεί αυτό να αναβίωνε τα φιλοβουλγαρικά αισθήματα. Ο νομάρχης μεταβίβασε το αίτημα στον Γενικό Κυβερνήτη, τονίζοντας πως ο πραγματικός λόγος ήταν ο φόβος των επιδημιών. Ο δήμαρχος πίστευε πως το εθνικό επιχείρημα θα ήταν πιο αποτελεσματικό απ' ό,τι η απειλή για τη δημόσια υγεία.²⁵ Τέτοιου είδους ανησυχίες και επιχειρήματα ήταν ιδιαίτερος σημερινός για την οργάνωση της παιδείας, που είχε το πρόσθετο καθήκον να προωθήσει όσο γινόταν ομαλότερα την αφομοίωση των μη ελληνόφωνων.

Η προτεραιότητα του εθνικού συμφέροντος θεωρούνταν δεδομένη στην ελληνική Μακεδονία. Όλοι οι σύλλογοι και οι δημόσιες εκδηλώσεις εστίαζαν, όπως και στο παρελθόν, στη σημασία του πατριωτισμού, της ελληνικότητας, της παράδοσης. Το εθνικό φρόνημα γινόταν σταδιακά πολιτικό καθήκον σ' έναν τόπο όπου ο εσωτερικός κίνδυνος θεωρούνταν ενδημικός. Τη δεκαετία του 1920 ο κομμουνισμός ήταν ένας σαφής και παρών κίνδυνος. Οι εφεδροπολεμικές οργανώσεις, οι πρόσκοποι και διάφορα άλλα εθνικά σωματεία νεολαίων και ενήλικων ήταν αποφασισμένα να τον πολεμήσουν. Ξεχώριζε ανάμεσά τους η ένωση προσφύγων του Μοναστηρίου, που απαρτιζόταν από Βλάχους πολύ γνωστούς για τον πλούτο, την παιδεία και τον φλογερό ελληνικό εθνικισμό τους, οι οποίοι είχαν διωχθεί από τη Σερβία. Αν οι κομμουνιστές ήταν πράγματι έτοιμοι να παραδώσουν τη Μακεδονία στους Βουλγάρους συντρόφους τους, τότε όλοι όσοι είχαν πολεμήσει ή ανήκαν σε οικογένειες που είχαν αντιταχθεί στη σλαβική προπαγάνδα στο παρελθόν έπρεπε να κινητοποιηθούν και πάλι. Στην πρώτη διάσκεψή τους το 1928 οι παλαιοί μακεδονομάχοι, πέρα από τα πολλά οικονομικά αιτήματα που προέβλεπαν, ζήτησαν και όπλα ώστε να ετοιμάσουν σώματα με τα οποία θα προστάτευαν τη γη τους από τους κλέφτες, τους Βουλγάρους, τους κομμουνιστές.

25. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας/Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, φάκελος 103, Πίτσος προς Νομάρχη Πέλλας, Έδεσσα 13 Οκτ. 1918 και Νομάρχης Πέλλας προς Γενικό Κυβερνήτη, Έδεσσα, 15 Οκτ. 1918.

Δεν ζητούσαν από το κράτος να τους ανταμείψει για τα όσα είχαν κάνει παλιά αλλά να σταθεί αρωγός στο σημερινό τους έργο άγρυπνης επιφυλακής.²⁶ Οι στρατιωτικοί πάτρνες τους τούς παρακινούσαν ομόθυμα προς αυτή την κατεύθυνση και η ίδια αυτή τάση ευκόλα έγινε άρθρο πίστης τον καιρό της δικτατορίας του Μεταξά, την εθνική ρητορεία του οποίου η Μακεδονία τουλάχιστον ήταν έτοιμη να καλωσορίσει και να χωνέψει, αφού ασπαζόταν αυτές τις απόψεις από χρόνια. Μέσα σε αυτή την ατμόσφαιρα ιδρύθηκε το 1939 στη Θεσσαλονίκη η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών από πρόσφυγες, πλούσιους εμπόρους και πανεπιστημιακούς που ήταν όλοι από το Μοναστήρι, το Κρούσεβο και τη δυτική ελληνική Μακεδονία, καθώς και από μερικούς άλλους. Οι Βούλγαροι είχαν ήδη ιδρύσει το δικό τους «Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο» στη Σόφια.

Συνονίζοντας, στον Μεσοπόλεμο όταν ψήφιζες πρώην μακεδονομάχους, ιδίως Συντηρητικούς, ή όταν δήλωνες δημοσία τα αντικομμουνιστικά σου αισθήματα, αυτό ήταν ταυτόσημο με καταγγελία του βουλγαρικού εθνικισμού. Η ψήφος υπέρ του φιλοβασιλικού Λαϊκού Κόμματος, ενάντια στους «βενιζελοκομμουνιστές», ήταν πάνω από όλα μια πατριωτική ψήφος. Οι βουλευτές που είχαν πολεμικά βιώματα στη Μακεδονία ήταν σύμβολα και εγγυητές των εθνικών αισθημάτων των ψηφοφόρων τους, αν και κάποιοι, όπως ο Γεώργιος Τσόντος, είχαν σφάζει τα μέλη των οικογενειών τους μόλις είκοσι χρόνια πριν. Οι τοπικοί κομματάρχες ήταν ντόπιοι μικροπάτρνες; πρόκριτοι, δάσκαλοι και άλλα πρώην μέλη των εθνικών επιτροπών. Είχαν μετατραπεί τώρα σ' έναν κομματικό μηχανισμό που προσδοκούσε μια θέση στον κατάλογο των παλαιών πολεμιστών, θέση που θα επιδοτούσε το ανεπαρκές εισόδημά τους ή θα αύξανε την κτηματική τους περιουσία. Ως αντιπαροχή έπρεπε να περνούν από κόσκινο τα εθνικά και πολιτικά φρονήματα των συγχωριανών τους. Η απειλή του κομμουνισμού επέκτεινε την περιφρουρητική τους αρμοδιότητα έξω από τη σλαβοφωνή ζώνη.²⁷ Οι τοπικοί αυτοί πάτρνες παρείχαν

26. Γούναρης, «Βουλευτές και καπετάνιοι», σ. 327-9.

27. Είναι τώρα πιο σαφές ότι οι σλαβοφόνοι της Μακεδονίας δεν ξεπερνούσαν τους περίπου 120.000. βλ. Iakovos D. Michailidis, «The War of Statistics: Traditional

στην πελατεία του χωριού τους μεσολάβηση στις συναλλαγές τους με ένα αλλότιμο κράτος. Κρητικών χωροφυλάκων και Μοραϊτών δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι δεν γνώριζαν τίποτα για τις τοπικές γλώσσες και συνήθειες.²⁸ Για να θυμηθούμε τον John Campbell, η πατρωνία γίνεται αναγκαία λόγω της απόστασης ανάμεσα στο κράτος και στο έθνος. Όταν οι πολίτες αποκλείονται από τον κόσμο των κρατικών φορέων και των δημόσιων μηχανισμών, στρέφονται προς τους ισχυρούς πάτρωνες για να ξανανοήσουν με αγώνα το δρόμο που τους συνδέει με το κράτος.²⁹ Η ελληνική Μακεδονία υπήρξε χαρακτηριστική περίπτωση του είδους.

Περίπτωση όμως όπου η πολιτική αφοσίωση εξυπνοούσε την εθνική αφοσίωση. Αν το κόμμα και οι πάτρωνες απογοήτευαν τους ψηφοφόρους τους, δεν υπήρχε δυνατότητα μεταστροφής της ψήφου, γιατί αυτό θα σήμαινε ξεκάθαρα χαλαρότητα ως προς τα εθνικά πρόληματα. Η πατρωνεία, έχει γράψει ο Campbell, μετατρέπει τις απώσες και εφήμερες διασυνδέσεις σε μόνιμες και προσωπικές σχέσεις. Έτσι το αρχικό κίνητρο, δηλ. η προστασία με αντάλλαγμα την πολιτική δύναμη, ενδύεται μίαν ισχυρή ηθική ποιότητα.³⁰ Στην περίπτωση μας, προσέλαβε εθνική ποιότητα. Αν η πατρωνεία ήταν ανέκαθεν το μέσο με το οποίο μια τοπική κοινότητα συνδεόταν με το κράτος, τότε στην περίπτωση της ελληνικής Μακεδονίας ήταν ο τρόπος με τον οποίο οι κοινότητες συνδέθηκαν επίσης με το έθνος. Ήταν μια εξαιρετικά βολική εξέλιξη για το μηχανισμό της πατρωνείας αλλά και για το έθνος-κράτος, που μπορούσε να μιλά με καμιά για αφομοίωση προτού κάποια πραγματικά μέτρα αποδώσουν καρπούς. Ήταν ακόμα πιο σημαντική για την αντικομμουνιστική πολιτική του ύστε-

Recipes for the Preparation of the Macedonian Salad», *East European Quarterly*, 32, 1 (1998), σ. 9-21.

28. Βασίλης Γούναρης, «Έγνοιασμένων κοινωνικών φρονημάτων»: κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2005 2η έκδ., σ. 33-55.

29. John K. Campbell, *Honour, Family, and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, 1964, σ. 260-1.

30. Στο ίδιο, σ. 259.

ρου Μεσοπολέμου. Ο Ξήλος και οι εκθέσεις των τοπικών επαγρουπώντων επιβεβαίωναν ότι πράγματι ένας εσωτερικός εχθρός, είτε κομμουνιστικός είτε βουλγαρικός είτε και τα δύο, δεν μπορεί παρά να ήταν πραγματικός.

Η στρατιωτική συνεργασία του αριστερού ΕΛΑΣ και αργότερα του κομμουνιστικού Δημοκρατικού Στρατού με το Σλαβομακεδονικό Εθνικό Μέτωπο –στο μέτρο που το μέτωπο αυτό ήταν «εθνικό»– μοιραία ενίσχυσε και δικαιολόγησε εκ νέου τον ελληνικό αντικομμουνισμό. Ο άγιος διωγμός των παλαιών μακεδονομάχων τη δεκαετία του 1940 τόσο από τον βουλγαρικό στρατό κατοχής όσο και από τα κομμουνιστικά σώματα δικαίωσε αναδρομικά τις μεσοπολεμικές ανησυχίες για την εσωτερική ασφάλεια. Ήταν ένα εσφαλμένο συμπέρασμα, ύψιστης όμως πολιτικής σημασίας. Ο εκβουλγαρισμός του κομμουνιστικού εχθρού συνέδεσε τον Εμφύλιο Πόλεμο με την ελληνοβουλγαρική σύγκρουση των αρχών του 20ού αιώνα. Αρχιτέκτονας αυτής της σύνδεσης ήταν ο Γεώργιος Μόδης, μακεδονομάχος ο ίδιος, Γενικός Κυβερνήτης Μακεδονίας το 1945, ο πιο δημοφιλής ομιλητής στις μεγάλες δημόσιες εκδηλώσεις της περιόδου, πληθωρικός συγγραφέας ιστορικών μυθιστορημάτων και πολλών αντισλαβικών άρθρων.³¹

Η εξίσωση Σλάβων και κομμουνιστών ταύτισε τον αντικομμουνισμό με τον εθνικισμό, συμπέρασμα που είχε ιδιαίτερη σημασία για τα συντηρητικά κόμματα, ιδίως στη μεταπολεμική περίοδο. Πλήθος «εθνικών» και «πατριωτικών» συλλόγων και ενώσεων εμφανίστηκαν στη Θεσσαλονίκη και στις άλλες μακεδονικές πόλεις. Η μελέτη των καταστατικών τους αποκάλυψε ότι ο κοινός παρονομαστής αυτών των πρωτοβουλιών ήταν να συσπειρώσουν όλους τους εθνικόφρονες της ελληνικής Μακεδονίας και να τους εμψυχήσουν τις «πατρωνικές αρετές». Υπάρχουν άφθονα στοιχεία από τις εφημερίδες ότι το 1945-1946 οι προεκλογικές καμπάνιες διαφόρων συλλόγων διε-

31. Βασίλης Κ. Γούναρης, «ΕΑΜοβουλγαρισμός» και Μακεδονομάχοι: Ιδεολογικές και άλλες βεντέτες στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου» στο Ηλία Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος και Γρηγόρης Ψαλιδάς (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο. Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2002, σ. 233-5.

ζάχθηκαν στη βάση του διπλού πατριωτισμός/κομμουνισμός. Τριάντα περίπου σύλλογοι απήρθναν ανοιχτή επιστολή που πίεζε να υπάρξει συνασπισμός των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού Κόμματος, ιδέα που κόντεψε να γίνει πραγματικότητα τον Ιανουάριο του 1946 αλλά τελικά δεν ευδοχώθηκε. Σε κάθε περίπτωση, το σημαντικό είναι ότι οι πρόσφυγες ψηφοφόροι εγκατέλειπαν σαφώς τους Φιλελευθέρους. Αν οι σλαβόφωνοι είχαν ταυτιστεί είτε με τους Βουλγάρους είτε με τους κομμουνιστές (είτε και με τους δύο), τότε οι Μικρασιάτες πρόσφυγες έπρεπε να αποστασιοποιηθούν, και η επιλογή αυτή δεν ήταν πολιτική.³²

Οι πολιτικοί δεν αποτελούσαν τη μόνη ομάδα που εκμεταλλευόταν τον αντικομμουνισμό. Ο εθνικισμός ήταν, όπως εν πολλοίς και στην αρχή του 20ού αιώνα, ένα τζάμπα «νόμισμα» για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου. Δεδομένου ότι στη μεταπολεμική Μακεδονία το επίπεδο αυτό ήταν πολύ χαμηλό, το νόμισμα ήταν μοιραίο να γίνει πληθωριστικό. Στις αρχές του 1947 είχαν κατατεθεί περί τα δύο εκατομμύρια αιτήσεις αποζημίωσης για ζημιές κατά την τριπλή κατοχή της Ελλάδας. Ο ανταγωνισμός των διαφόρων κοινωνικών ομάδων για την ικανοποίηση οικονομικών αιτημάτων εντάθηκε στον Εμφύλιο, και τα στοιχεία δείχνουν ότι διάφοροι πολιτικοί πάτρνες, παλαιοί και νέοι, αναμείχθηκαν παράνομα σε αυτή τη διαδικασία. Ανάμεσά τους ήταν όλοι όσοι είχαν εύκολη πρόσβαση στο μηχανισμό διανομής του UNRRA: βουλευτές, διοικητικοί, αξιωματικοί του στρατού και της χωροφυλακής και, οι πιο διαβόητοι, οι αρχηγοί της εθνοφυλακής. Φτιάχτηκαν επίσης ομάδες πίεσης. Μια σημαντική κατηγορία ετούτων ήταν οι ενώσεις παλαιμάχων και διαφόρων εφεδροπολεμιστών. Μαζί τους παρήλυναν τα θύματα του Εμφυλίου Πολέμου: άνθρωποι που είχαν εκκενωθεί από την εμπόλεμη ζώνη, άστεγοι και άποροι άμαχοι. Επιστράτευαν τους πάτρνες βουλευτές τους για να προσδώσουν θεμιτότητα στα οικονομικά τους αιτήματα και έψαχναν να βρουν τα πιο πειστικά επιχειρήματα ώστε να προηγηθούν οι δικές τους διεκδικήσεις. Τα καταστατικά αυτών των ενώσεων αποκαλύπτουν ότι η έκφραση ανησυχίας για τα εθνικά συμφέροντα του κρά-

32. Γούναρης, *Εγνώσιμων κοινωνικών φρονημάτων*, σ. 71-100.

τους και οι αντικομμουνιστικές νύξεις ήταν πραγματικά εκ των ουκ άνευ. Δεν ήταν μόνο θέμα πολιτικής ορθότητας: σε όλες τις συναντήσεις τους με υπουργούς και άλλους αρμοδίου, σε όλες τους τις αιτήσεις, τα μέλη αυτών των ενώσεων παρουσιάζαν τα επείγοντα οικονομικά τους αιτήματα μαζί με διαβεβαιώσεις για την πίστη τους στο στρατό, στην κυβέρνηση, στο έθνος, και την υποστήριξή τους στον αντικομμουνιστικό αγώνα, που ήταν τότε στο φόρτε του. Για χρόνια η ρητορική αυτή ήταν ο καθιερωμένος τρόπος να προσεγγιστεί ο κρατικός μηχανισμός και μάλιστα ένα σημαντικό άλλοθι για κοινωνικές διαμαρτυρίες μέσα σ' ένα κράτος σε καθεστώς στρατιωτικού νόμου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1940 τη στάση αυτή υιοθέτησαν διάφορες ομάδες του πληθυσμού και σύλλογοι. Έπρεπε να διαβεβαιώσουν το κράτος για την αφοσίωσή τους και να γυρέψουν την προστασία του πατρона τους, από τον οποίο περιμεναν να λειτουργήσει ως εγγυητής για τις αληθινές τους πεποιθήσεις. Παρόλο που σε βάθος χρόνου λίγες εφεδροπολεμικές οργανώσεις κέρδισαν άξια λόγου πρόνομια, παραμένει το γεγονός ότι για τους υπολοίπους η αντικομμουνιστική ρητορεία στον Εμφύλιο Πόλεμο εξασφάλιζε λίγη έξτρα τροφή και ρούχα, μιαν άδεια μικροπωλητή, μια θέση στον κατάλογο των επιδοτούμενων από το κράτος *ανταρτοπληκτών* ή, στην καλύτερη περίπτωση, μια χαμηλόμισθη θέση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα.³³

Ως το τέλος του Εμφυλίου είναι ανιχνεύσιμη η διάσταση ανάμεσα αφενός στη διάθεση του κόσμου να στοιχηθεί με τον αντικομμουνισμό και αφετέρου στην ικανότητα του κράτους να τους ανταμείψει ουσιαστικά και όχι μόνο συμβολικά για την αληθινή ή υποτεθήμενη αφοσίωσή τους. Η οικονομική αδυναμία του κράτους, αισθητή κατάσαρκα μα όχι αποκλειστικά στην ελληνική Μακεδονία, δημιούργησε το απαραίτητο έδαφος για να ανθήσουν και να πληθύνουν διάφορα δίκτυα μεσαζόντων και μικροπατρώνων. Η αμφισβήτηση των φρονημάτων –είτε εθνικών είτε πολιτικών– σήμαινε πρόσθετες και επικερδείς δουλειές, που προσέλκυαν κι άλλα άτομα σ' ένα παιγνίδι όπου έκαναν κουμάντο οι διάφοροι τοπικοί πρόκριτοι στα χρόνια του Με-

33. Στο ίδιο, σ. 101-74.

σοπολέμου. Περισσότεροι επαγρυπνούντες φύλακες που συνεργάζονταν με την αστυνομία σήμαιναν πρόσθετη –όχι πάντα δικαιολογημένη– αμοφισβήτηση φρονημάτων και ανασφάλεια. Η ανασφάλεια, με δεδομένη την απουσία ισχυρού κρατικού μηχανισμού, έκανε την παρουσία των δικτύων και των προστατών απαραίτητη και ισχυρότερη, αφού ετούτοι έλεγχαν την πρόσβαση στην κοινωνική πρόνοια, στην αγορά εργασίας και σε λογής-λογής εφόδια και κρατικές υπηρεσίες, ακόμα και στη δικαιοσύνη.

Με άλλα λόγια, η δομή και οι πρακτικές για τις αμοιβαία επωφελείς –μα όχι πάντοτε θεσμικές– σχέσεις ανάμεσα στους πολίτες και στο κράτος, με αναφορά στην εθνική και/ή την πολιτική τους νομιμοφροσύνη, αφού διαμορφώθηκαν αρχικά στην ελληνική Μακεδονία στην αρχή της δεκαετίας του 1900, κυριάρχησαν στην κοινωνία και στην πολιτική αυτού του γεωγραφικού διαμερίσματος στα τέλη της δεκαετίας του 1940. Η ανασφάλεια και η έλλειψη επαρκών πόρων για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών του ντόπιου πληθυσμού διαιώνισαν τις κοινωνικές συγκρούσεις και έκαναν αναγκαία την παρουσία προστατών. Αλλά δεν ήταν μόνο αυτό. Με τέτοιο ευνοϊκό κλίμα το πελατειακό σύστημα πρόκοψε αυτόνομα. Ελλείψει ουσιαστικών εναλλακτικών διαύλων επικοινωνίας ανάμεσα στην κυβέρνηση της Αθήνας και στους βόρειους νομούς της Μακεδονίας, οι πρακτικές αυτές έπαιζαν –και ορισμένες εξακολουθούν να παίζουν– σπουδαίο ρόλο στους πολιτικούς ελιγμούς. Παρέμειναν στα χέρια των συντηρητικών κομμάτων ως τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Στη συνέχεια το «πατριωτικό ΠΑΣΟΚ» τις υιοθέτησε με επιτυχία, ώστε να καλύψει το φαινόμενο έλλειμμα πολιτικής ιδεολογίας. Ο αντικομμουνισμός δεν είναι πια της μόδας ούτε λειτουργικός, αλλά τα οφέλη και η πολιτική της εθνικοφροσύνης, ή εναλλακτικά ο υπερβάλλον ζήλος για το Μακεδονικό Ζήτημα, εξακολουθούν να είναι γνωστά σε πολλούς και να εκτιμώνται από όλους, όχι μόνο από τους συντηρητικούς και όχι αποκλειστικά στην ελληνική Μακεδονία. Η πολιτική του εθνικισμού στην Ελλάδα γύρω στο 1900 ήταν από μία άποψη ένα υποπροϊόν του υπερβολικά ισχυρού πελατειακού συστήματος, που έκανε αδύνατο τον εκσυγχρονισμό χωρίς εδαφική επέκταση. Ο εξαγόμενος εθνικισμός πολιτικοποίησε τη Μακεδονία από κάθε άποψη: η εθνικοποίηση

της πολιτικής έκανε τη Μακεδονία αναπόσπαστο τμήμα του ελληνικού συστήματος πατρωνίας, δραστήριοι και έμπειροι παίκτες του οποίου υπήρξαν οι αξιοσημιατοί. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο φόβος των Σλάβων έλαβε διαστάσεις εθνικού πανικού και οι Ένοπλες Δυνάμεις προβλήθηκαν ξανά ως ο αληθινός σωτήρας. Οι δεσμοί μεταξύ πατρώνων και πελατών που είχαν σφυρηλατηθεί στη διάρκεια δύο πραγματικών ή υποτιθέμενων εθνικών πολέμων εναντίον των Βουλγάρων και εναντίον των κομμουνιστών –ή μήπως ήταν ένας μόνο πόλεμος με δύο φάσεις;– παρήγαγαν τεράστια πολιτική δύναμη, υπεράνω κριτικής, η οποία απλώθηκε έξω από τα σύνορα της ελληνικής Μακεδονίας. Το εύκολα χειραγωγήσιμο αυτό δυναμικό έχει έκτοτε κολάσει ουκ ολίγους. Αλλά η υπερβολική δόση εθνικοφροσύνης μακροπρόθεσμα προκάλεσε περισσότερες πολιτικές παρενέργειες για τους εθνικούς πάτρωνες απ' όσα προβλήματα τους έλυσε. Παραδόξως, η Μακεδονία εξόφλησε το χρέος της στην Αθήνα επιστρέφοντας το πλεόνασμα εθνικισμού στην ελληνική πολιτική.

Βιβλιογραφία

- Δημοσίευτες πηγές
 Αρχαία του Υπουργείου Εξωτερικών, Φάκελος 1904 Προξενείο Θεσσαλονίκης.
 Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, Έγγραφα Ναύαρχου Σ. Μαυρομυλάκη.
 Γενικά Αρχαία του Κράτους, Έγγραφα Γεωργίου Τσόντου, φάκελος 12.
 Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας/Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, φάκελος 103.
- Βιβλία και άρθρα
 Barth, Fredrik (1969) «Introduction», Fredrik Barth (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Λονδίνο.
 — (1994) «Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity», στο Hans Vermeulen και Cora Govers (επιμ.), *The Anthropology of Ethnicity*, Άμστερνταμ, σ. 11-32.
 Campbell, John K. (1964) *Honour, Family, and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη.
 Douglas, Dakin (1966) *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Θεσσαλονίκη.
 Gounaris, Basil C. (1995) «Social Cleavages and National 'Awakening' in Ottoman Macedonia», *East European Quarterly*, 29:4, 409-26.
 — (1997) «Social gatherings and Macedonian Lobbying: Symbols of Irredentism and Living Legends in Early Twentieth Century Athens», στο Philip Carabott (επιμ.), *Greek Society in the Making, 1863-1913: Realities, Symbols, and Visions*, Λονδίνο, σ. 99-112.
 — (2002α) «Macedonian Questions» *Journals of Southeast European and Black Sea Studies*, 2, 3, 63-94.
 Karakasidou, Anastasia (1997) *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, Σικάγο και Λονδίνο*.
 Livianos, Dimitris (1999) «Conquering the Souls': Nationalism and Greek Guerrilla Warfare in Ottoman Macedonia, 1904-1908», *Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*, 23, σ. 195-221.
 Makedonski, Stojan (1974) «La révolution jeune-turque et les premières élections parlementaires de 1908 en Macédoine et en Thrace orientale», *Études Balkaniques*, 10, 4, σ. 133-46.
 — (1978) «Le régime jeune-turc et les deuxième élections parlementaires

- de 1912 en Macédoine et Thrace orientale», *Études Balkaniques*, 14, 2, σ. 258-71.
 Mavrogordatos, George Th. (1983) *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ.
 Michailidis, Iakovos D. (1998) «The War of Statistics: Traditional Recipes for the Preparation of the Macedonian Salad», *East European Quarterly*, 32, 1 (1998), σ. 9-21.
 Sencer, Emre (2004) «Balkan Nationalisms in the Ottoman Parliament 1909», *East European Quarterly*, 38, 1, σ. 41-64.
 Smith, Anthony (1989) *The Ethnic Origins of Nations*, Οξφόρδη.
 Vermeulen, Hans (1987) «Αγροτικές συγκρούσεις και κοινωνική διαμερτυρία στην ιστορία ενός μακεδονικού χωριού (1900-1936)» στο Στάθης Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, σ. 221-44.
- Αργυρόπουλος, Περικλής Αλ. (1984) «Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα» στον τόμο *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη.
 Ασπρέας, Γεώργιος (1930) *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα.
 Γιαννούλοπουλος, Γιάννης Ν. (2003), «Η ευγενής μας τφλωσις...». *Εξωτερική πολιτική και έθνικά θέματα: Από την ήττα του 1897 έως τη κρασιατική καταστροφή*, Αθήνα.
 Γούναρης, Βασίλης Κ. (1986) «Από τη Μακεδονία στο Γουδί: δραστηριότητες των μακεδονομάχων στρατιωτικών (1908-1909), *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 29, 175-256.
 — (1990) «Βουλευτές και καπετάνιοι: Πελαταιακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά*, 41, 313-35.
 — (1993-94) «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσής στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά*, 29, 209-237.
 — (2000) «Στη Μακεδονία του Μεγάλου Πολέμου, 1914-1919», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 1, 179-92.
 — (2002β) «ΕΑΜοβούλγαροι και Μακεδονομάχοι: Ιδεολογικές και άλλες βεντέτες στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου», στο Ηλίας Νικολάκοπουλος, Άλκης Ρήγος και Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα, σ. 233-45.

- (2005) *‘Εγνοσμένων κοινωνικών φρονημάτων’*: κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικαμμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου, Θεσσαλονίκη, 2005 2η έκδ.
- Καραμπάτη, Περσεφόνη (1996) «Όπλα και σφραγίδες. Εθνική δράση και κοινοτικοί διχασμοί την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα», στο Βασίλης Κ. Γούναρης, Στάθης Ν. Καλύβας, Ιωάννης Δ. Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος, Αθήνα: Πατάκης* 2010, σ. 136-149.
- Μαντατζής, Χρήστος (2004α) «Προϋπολογισμοί, λογαριασμοί και απρόβλεπτες εθνικές δαπάνες: απόπειρες χρηματοδότησης του αλυστωτικού αγώνα στη Μακεδονία (1904-1908)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 16, σ. 18-59.
- (2004) «Αντάρτικο στο κατόφλι μιας εκχρηματιζόμενης οικονομίας: κοινωνική και οικονομική διάσταση του Μακεδονικού Αγώνα», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 16, σ. 60-83.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος Δ. (1995) «Πολιτικές αναζητήσεις στο Μεσολέριο: Η περίπτωση της ‘Μακεδονικής Ένωσης’», στο Γεώργιος Κιουτούτσας (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά Α’ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου*, Έδεσσα, σ. 355-65.
- (1997) «Στρατιωτικά πρότυπα και κλέφτικη παράδοση: οργανωτικά προβλήματα και η καθημερινή ζωή στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα», *Μακεδονία, ιστορία και πολιτισμός*, Φλώρινα, σ. 249-80.
- Μύδης, Γεώργιος (2004) *Αναμνήσεις*, Μ. Πυροβέστη και Ι. Μιχαηλίδης (επιμ.), Θεσσαλονίκη.
- Σουλιώτης, Αθανάσιος (1984) «Ο Μακεδονικός Αγώνας. Η Οργάνωση Θεσσαλονίκης 1906-1908» στο *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη.
- Εφημερίδες*
Ακρόπολις, 1909· *Εμπρός*, 1909· *Νέον Άστυ*, 1909.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

«Νεότερη Ελλάδα»: Μια παλιά αντιγνωμία

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος

Οι Έλληνες πότε έγιναν Νεοέλληνες, και, από τότε που έγιναν, πόσο Έλληνες είναι στ’ αλήθεια; Αυτά και άλλα τέτοια ερωτήματα έχουν θέσει οι μελετητές της Ελλάδας από τον καιρό του Σαίξπηρ τουλάχιστον, αν όχι και παλιότερα. Το θέμα έχουν συζητήσει γενιές και γενιές Ελλήνων και ξένων λογίων, ιδίως από την Ελληνική Επανάσταση και μετά, οπότε οι Έλληνες και το Ελληνικό Ζήτημα προβλήθηκαν στη Δύση ως ένα ζήτημα στο οποίο έπρεπε να εγκύβουν με σοβαρότητα όχι μόνο οι Δυτικοί φιλελεύθεροι, που ένιωθαν αλληλεγγυη με τον αγώνα των Ελλήνων, αλλά και οι δυτικές κυβερνήσεις. Έναν αιώνα αργότερα ένας Δυτικός μελετητής, ο φιλόσοφος της ιστορίας Arnold Toynbee, γράφοντας υπό την επίρεια των τραυματικών εμπειριών του ελληνο-τουρκικού πολέμου του 1919-1922, χαρακτηρίζει το όραμα από τις τρέλες του δυτικού φιλελληνισμού». Προσέθετε ότι η έλξη που είχε νιώσει η Δύση για την Ελλάδα τον καιρό της Ελληνικής Επανάστασης ήταν «μια κατάρρα που η Δύση έριξε στην Ελλάδα», κατάρρα η οποία είχε οδηγήσει στην «πνευματική εξαθλίωσή» της και ευθυνόταν γι’ αυτό που η Ελλάδα έχασε ή δεν κατάφερε να κερδίσει». Οι δυτικοί θεσμοί και αξίες, σύμφωνα με τον απογοητευμένο ερευνητή

ντίον των Νεοελλήνων οι οποίες φαίνεται να ξεφεύγουν από την προσχή τόσο των απογοητευμένων κλασικιστών όσο και των μεσαιωνιστών, ώστε να εξετάσουμε το ζήτημα της «νεοτερικότητας» στην ελληνική ιστορία. Όσον αφορά την ιδέα του ελληνικού ιδρυτικού εθνικού μύθου, όπως περιγράφεται στο χώρο και στο χρόνο, αξίζει να σημειωθεί ότι: α) ο ιδρυτικός αυτός μύθος υπήρξε πετυχημένος με τους τρόπους ακριβώς εκείνους με τους οποίους δρουν εν γένει οι εθνικοί ιδρυτικοί μύθοι στο σχηματισμό εθνικών ταυτοτήτων, οι οποίες δεν είναι δυσδιάκριτες ούτε εύκολα ανασκευάσιμες· και β) το ελληνικό έθνος-κράτος είχε, κρίνοντας σαν τέτοιο, επιδόσεις σαφώς καλύτερες από τις προσδοκίες των παλαιών απογοητευμένων επικριτών του.

Οι ταυτότητες είναι δομήματα· το ίδιο και οι περιοδολογήσεις, σε μεγάλο βαθμό. Για να εξετάσουμε την ταυτότητα και τις επιδόσεις των Ελλήνων στο πλαίσιο της ελληνικής ιστορίας, και ιδίως σε σχέση με την αρχαία Ελλάδα, πρέπει να εξετάσουμε εκ νέου και διεξοδικά το ζήτημα της ελληνικής νεοτερικότητας. Πότε διάβηκαν οι Έλληνες το κατώφλι των Νέων χρόνων; Ή, καλύτερα ίσως, πότε εισέβαλαν οι Νέοι χρόνοι στους ιστορικούς ελληνικούς τόπους; Τα ερωτήματα αυτά πρέπει να απαντηθούν εκ νέου απ' όσους μελετούν την Ελλάδα, γιατί οι παλιότερες περιοδολογήσεις της ελληνικής ιστορίας δεν γίνονται πια δεκτές ανεπιφύλακτα.

Μια βασική προκείμενη για κάθε έρευνα θα έπρεπε να είναι ότι ορισμός της νεοτερικότητας μπορεί να υπάρξει μόνο ένας, δηλ. ότι οι Νέοι χρόνοι, ανεξάρτητα από τα κριτήρια ή τους παράγοντες που χρησιμοποιούνται για να εντοπιστεί η απαρχή τους, υπήρξαν η απομάκρυνση από εκείνο που οι Ιταλοί του 15ου αιώνα ονόμαζαν «*medium aevum*» ή «μεσαιώνας». Είτε δεχθούμε ως αυγή του «νέου αιώνα» τις βαθιές αλλαγές που συνέβησαν στις ιταλικές πόλεις-κράτη του 15ου αιώνα, τις οποίες πρότεινε ο Jacob Burckhardt ως έναρξη των Νέων χρόνων, είτε τον έλεγχο του κεφαλαίου και της βίας είτε λεπτότερες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές στις οποίες έχουν εστιάσει κατωπινές θεωρίες, το στοιχείο της απομάκρυνσης από έναν τρόπο πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης προς αυτό που ο λόρδος Acton περιέγραψε ως νοοτροπίες, ενασχολήσεις και οργάνωση πιο κοντινές σ' εμάς και αναγνωρίσιμες ως δικές μας αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο της

των πολιτισμών, δεν μπόρεσαν να ριζώσουν στην Ελλάδα και να αποδώσουν απτούς καρπούς, παρά τις εκατόχρονες προσπάθειες να εμπεδωθούν αυτοί οι θεσμοί και αξίες.²

Η Ελλάδα δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες ούτε των κλασικιστών ούτε των μεσαιωνιστών ή των οριενταλιστών. Οι κλασικιστές ήταν πεπεισμένοι ότι οι Έλληνες δεν μπορούσαν να ισχυριστούν ότι κατάνηκταν από τους αρχαίους σοφούς και ήρωες που κατοικούσαν τους τόπους της κλασικής Ελλάδας. Παρομοίως, οι οριενταλιστές ήταν πεπεισμένοι ότι οι Έλληνες, επιλέγοντας την αναβίωση του κλασικού ιδεώδους και τη σύνδεση μαζί του, είχαν «πτοχεύσει» πνευματικά, γιατί είχαν εγκαταλείψει τις μεσαιωνικές τους ρίζες. Οι βυζαντινές παραδόσεις υπονομεύονταν, ενώ το κλασικό ελληνικό ιδεώδες ήταν απλώς άπιαστο.

Από τον George Finlay ως τον Toynbee και από τον Toynbee ως τον Romilly Jenkins και τον Cyril Mango, οι Έλληνες μετρήθηκαν με βάση δομήματα που παρελθόντος και βρέθηκαν λειψοί ως προς ιδιότητες που συνδέονταν είτε με την κλασική Ελλάδα είτε με το Βυζάντιο. Και τα δύο δομήματα (της βυζαντινής κληρονομιάς όχι λιγότερο από της κλασικής), όπως plάστηκαν στη Δύση, έχουν χρησιμοποιηθεί από τότε για να κριθούν οι επιδόσεις και τα βιώματα των Ελλήνων. Η θελκτικότητα αυτών των δομημάτων του παρελθόντος έχει αρχίσει να αδυνατίζει τελευταία και οι μελετητές της Ελλάδας έχουν κατασταλάξει στην ιδέα ότι οι σημερινοί Έλληνες, παρά το ότι ταυτίζονται οι ίδιοι τους εαυτούς τους με την πρώτη ή τη δεύτερη πολιτισμική τους κληρονομιά ή και με τις δύο, δεν χρειάζεται να πασχίζουν να αποδείξουν την αποκλειστική πρόσδεσή τους με καμιά από τις δύο, όσον αφορά την ταυτότητά τους.³

Αξίζει ωστόσο να αναφέρουμε δύο όψεις της κατάκρισης ενα-

2. Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, Βοστώνη-Νέα Υόρκη 1922, σ. 351-2.

3. Βλ. το διεσδωτικό άρθρο του Richard Clogg «Writing the History of Greece: Forty Years on», *Cambridge Papers in Modern Greek*, 11 (2003), σ. 25-50. Βλ. επίσης Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Η «πέριαν» Ελλάς και οι άλλοι Έλληνες. Το σύγχρονο Ελληνικό Έθνος και οι επερόλυστοι σύννομοι Χριστιανοί (1800-1812)*, Θεσσαλονίκη 2003, με τη σχετική βιβλιογραφία.

έναρξης των Νέων χρόνων. Κλειδί αυτής της απομάκρυνσης αποτελεί το στοιχείο της προόδου.⁴

Η ιδέα ενός «νεο»ελληνικού έθνους, ενός «αρτιγέννητου έθνους», προβλήθηκε από τους ίδιους τους Έλληνες με πληθωρικό λόγο στην Επανάσταση. «Ο σημερινός Έλληνας», έγραφε ο εκδότης μιας εφημερίδας της επαναστατημένης Ελλάδας, «δεν ξαναγεννήθηκε, όπως πιστεύουν πολλοί, αλλά γεννήθηκε». Ήταν το τέκνο ενός «ξακουστού και περήφανου πατέρα», διέθετε την «κράση» και σχεδόν τις ίδιες διανοητικές δυνάμεις και υπήρχε η προσδοκία ότι, με την κατάλληλη ανατροφή, θα μεγάλωνε και θα γινόταν σαν τον πατέρα του. Το «Νέο» ή «αρτιγέννητο» έθνος, όμως, δεν ήταν καινούργιο με τον ίδιο τρόπο που ήταν καινούργια το αμερικανικό ή το βελγικό έθνος: δεν ήταν σαν το καινούργιο κλαδί που φυτρώνει από ένα δέντρο. Η «καταγωγή» από παλιά «φύτρα», την αρχαιοελληνική, δεν ήταν απευθείας: ήταν μια πολιτιστική καταγωγή, η δε γλώσσα ήταν ο αδιάψευστος κρικός που ένωνε το καινούργιο έθνος με το παλιό.

Αυτή η προσέγγιση όμως δεν ήταν καθόλου η κυρίαρχη, αν και

4. Βλ. *The Cambridge Modern History*, Cambridge UP, Καμπριτζ Μασαχ. 1934 (ανατύπωση της έκδοσης του 1902), ι, σ. 1. Βλ. επίσης W.I. Bousma, «The Renaissance and the Drama of Western History», *American Historical Review*, 84 (1979), σ. 1-150· Robert Brenner, «Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe», *Past and Present*, 70 (Φεβρουάριος 1976), σ. 30-75 και τη συζήτηση που ακολούθησε σε κατοπινά τεύχη του περιοδικού *Past and Present* (78 σ. 24-5, 79 σ. 55-69, 80 σ. 3-65 και 57 σ. 16-113)· John Jay, «Crise du féodalisme et conjonction de prix à la fin du Moyen Age», *Annales*, 34/2 (1979), 305-18· Guy Bois, «Sur la monnaie et les prix à la fin du Moyen Age: Réponse à John Jay», *Annales*, 34/2 (1979), 319-23. Για την έναρξη της νεοτερικότητας στους ελληνικούς τόπους, βλ. Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*..., Αθήνα 1874, Ε, σ. 5 και *Προλεγόμενα*, 2η έκδ. του 5ου τόμου, επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970, σ. 84-5, 90-1, 155· Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, Α. Θεσσαλονίκη, 1974, σ. 5, 46 επ. και *Νέα Ελληνική Ιστορία*, 1204-1985, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 11 επ.· Αναστάσιος Πολυζωίδης, *Γενική Ιστορία από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, επιμ. Γ. Π. Κρέμος, Αθήνα 1889, Α, σ. 12, και του ίδιου συγγραφέα, *Τα Νεοελληνικά: ήτοι τα κατά την Ελλάδα κυριότερα συμβάντα και η κατάσταση της ελληνικής παιδείας από αλώσεως της Κορίνθου υπό των Ρωμαίων έως του σφάγτου υπέρ αυτονομίας εθνικού αγώνος 146 π.Χ.-1821 π.Χ.*, 2 τόμοι, Αθήνα 1874.

την εννοούσαν οι δυτικοποιημένοι Έλληνες, που η επιρροή τους φαίνεται πολύ μεγαλύτερη από το πλήθος τους. Οι πραγματικότητες της επαναστατημένης Ελλάδας εννοούσαν πιο παραδοσιακή προσέγγιση του ορισμού του ελληνικού έθνους, η οποία είχε ως βασική συνιστώσα το θρήσκευμα. Όταν ήρθε η ώρα να οριστεί η ιδιότητα του πολίτη της επαναστατημένης χώρας (με το Σύνταγμα της Επιδόρου, τον Ιανουάριο του 1822), δόθηκε βάρος στο θρήσκευμα: Έλληνες πολίτες ήταν όσοι χριστιανοί ορθόδοξοι ζούσαν στις περιοχές της Ελλάδας και είχαν πάρει ή θα έπαιρναν τα όπλα ενάντια στην εξουσία του Οθωμανού σουλτάνου. Η «Ελλάδα» και το «ελληνικό έθνος», με τόσες αβεβαιότητες ως προς την έκβαση του πολέμου και με δεδομένη τη συμμετοχή σε αυτόν πολλών χριστιανών που η μητρική τους γλώσσα ήταν αλβανική, βλάχικη ή σλαβική, αφέθηκε χωρίς ορισμό. Όταν όμως έγινε φανερό πως η νέα Ελλάδα θα περιοριζόταν στο νότιο άκρο της ελληνικής χερσονήσου φτιάχτηκε μια νέα έννοια, η «πέραν» ή «έξω» Ελλάδα, οι δε μη ελληνόφωνοι ορθόδοξοι χριστιανοί αυτής της «πέραν» Ελλάδας θα απελευθερώνονταν και θα εξελληνίζονταν όχι μόνο στο φρόνημα αλλά και γλωσσικά, αν αυτό δεν είχε ήδη συμβεί.

Για να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις του ρομαντισμού προστέθηκε, χωρίς να εγκαταλειφθούν τα αρχικά κριτήρια ορισμού της ελληνικής ταυτότητας που ήταν η γλώσσα και η θρησκεία, ένα ακόμη στοιχείο: το φρόνημα ή η συνείδηση. Η ρομαντική «βούληση» να ανήκει κανείς σε μια κοινότητα, ανεξάρτητα από άλλα, πιο απτά κριτήρια, ήταν και παραμένει ένα στοιχείο που δύσκολα απορρίπτεται ως κριτήριο ορισμού της ταυτότητας κάποιου. Περισσότερο όμως από το φρόνημα ή το θρήσκευμα, η ελληνική γλώσσα και η πολιτιστική καταγωγή την οποία αυτή σηματοδοτούσε, από τότε που το ζήτημα της Ελλάδας και των Ελλήνων και του μέλλοντός τους είχε έρθει στο προσκήνιο, ήταν εκείνη που ενίσχυε την έννοια της συνέχειας του ελληνικού έθνους.

Ιδωμένη μέσα από αυτό το πρίσμα, η νεοτερικότητα στην ελληνική ιστορία, όπως τη θεμελίωσε ο Έλληνας ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, εμφανίζεται αδύναμη ακόμα και ως δόγμα. Ο ελληνικός *medium aevum*, μολονότι οι απαρχές του μπορεί να ήταν

ίδιες με του δυτικού, δεν έληξε όταν έληξε ο δυτικός. Μάταια αναζητά ο ερευνητής της Ελλάδας στους ιστορικούς ελληνικούς τόπους του 15ου αιώνα εξελίξεις και αλλαγές όμοιες μ' εκείνες που στη Δύση έχει γίνει δεκτό ότι σηματοδοτούν την απομάκρυνση από την προγενέστερη κατάσταση.⁵

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι προτού τοποθετηθεί η έναρξη της νεοελληνικής ιστορίας στον 15ο αιώνα η νεότερικότητα στην ελληνική ιστορία προτεινόταν με βάση κριτήρια διαφορετικά από εκείνα που πρότεινε ο Παπαρρηγόπουλος. Ο όρος «νεότερη Ελλάδα», που αποτέλούσε δάνειο από τη δυτική ιστοριογραφία, θεωρούνταν ότι διήλυνε την Ελλάδα του 19ου αιώνα ή την μετά τον Διαφωτισμό Ελλάδα, ή πάλι την Ελλάδα μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση του 2ου αιώνα π.Χ. Η απώλεια της κυριαρχίας και της ανεξαρτησίας στην τελευταία αυτή περίπτωση, και η χαρταγιά του «νέου αιώνα» στους ελληνικούς τόπους στην πρώτη, ήταν τα κριτήρια που χρησιμοποιούνταν για τον προσδιορισμό της έναρξης της νεοελληνικής ιστορίας. Στην πρώτη περίπτωση, ο ελληνικός *medium aevum* παραινούταν για τρεις αιώνες σε σχέση με τον δυτικό, ενώ στη δεύτερη ο ελληνικός *medium aevum* ταυτιζόταν με τους μακρούς αιώνες όπου οι Έλληνες στερούνταν κυριαρχίας.

Σήμερα, μετά από δύο αιώνες αντιγνωμίας γύρω από τη λήξη του *medium aevum* της Ελλάδας, μετά τη σύλληψη της Ελλάδας μέσα στη φαντασία του Κοραή και των Ελλήνων Διαφωτιστών και την εκ νέου σύλληψή της μέσα στη φαντασία του Παπαρρηγόπουλου και των Ρομαντικών της Ελλάδας του 19ου αιώνα, μετά την αμφισβήτηση των δομημάτων τόσο των κλασικιστών όσο και των επικριτών τους, φαίνεται πως είναι μάταιη η αναζήτηση μιας Ελλάδας άλλης από εκείνη που αναδύθηκε από τη φιλελληνική «τρέλα» του πρώιμου 19ου αιώνα. Είναι μια Ελλάδα πάρα πολύ διαφορετική από την κλασική Ελλάδα και από την Ελλάδα των βυζαντινών ή των μεταβυζαντινών χρόνων, αλλά παρ' όλα αυτά Ελλάδα.

Οι θρήνοι των ορθόδοξων φονταμενταλιστών για την απώλεια της

5. Βλ. Κολιόπουλος, *Η πέριαν Ελλάς και οι άλλοι Έλληνες*..., σ. 26 επ.

νομιζόμενης ρωμεικής Εδέμ που υπήρχε ως τη στιγμή όπου το έθνος-κράτος εισέβαλε στην Ορθόδοξη *Οικομένη* και την κατέστρεψε, καθώς και οι θρήνοι των μεταμοντερνιστών για την επίσης φανταστική πολυπολιτισμική προεθνική Ελλάδα,⁶ δεν θα πρέπει να συγκινούν τους μελετητές της Ελλάδας περισσότερο απ' όσο άλλες μοδάτες προσπάθειες λογίων οι οποίοι στο παρελθόν είχαν πρόθυμα ευθυγραμμιστεί με το πολιτικά ορθό της εποχής τους. Η άρνηση του ελληνικού ιδρυτικού εθνικού μύθου περί συνέχειας των Ελλήνων μέσα στην ιστορία, από την κλασική Ελλάδα ως το Βυζάντιο και από το Βυζάντιο ως τη μεταβυζαντινή Ελλάδα, και η απόρριψη του τελικού προϊόντος αυτού του μύθου – δηλ. των ελληνοφονων Γραικών και των Αρβανιτών, Βλάχων και Σλάβων που πλάστηκαν μέσα στο ελληνικό «χωνευτήρι» και βγήκαν όλοι περιήφανοι ως ξαναγεννημένοι Έλληνες – έρχεται σε ευθεία αντίθεση με την απλή αλήθεια ότι οι ανθρωπίνες κοινότητες ανέκαθεν άλλαζαν και προσαρμόζονταν στις ανάγκες και τις απαιτήσεις των ευμετάβλητων καιρών. Το να λείπει κανείς στους νεαρούς Έλληνες σήμερα ότι τα οικογενειακά τους ονόματα θυμίζουν συχνά την αρβανίτικη ή όποια άλλη μη ελληνική καταγωγή τους μπορεί να τους κάνει να απαντήσουν ότι το ίδιο ισχύει για τα ονόματα του Σεφέρη και του Χατζηκυριάκου-Γκίκα.

Η Ελλάδα του σήμερα δεν είναι λιγότερο Ελλάδα από την κλασική Ελλάδα και τα κατοπινά της επεισόδια, όχι μόνο επειδή οι Έλληνες διάλεξαν να πιστέψουν πως έτσι ήταν τα πράγματα αλλά και για έναν ακόμα λόγο, που είναι αδύνατο να αντικρουστεί: την ελληνική γλώσσα, που επέζησε παρά τις κατακλυσμιαίες ξενικές επιμβάσεις των τελευταίων αιώνων. Όταν ο Γάλλος στρατηγός που αποβίβαστηκε στην Κέρκυρα το καλοκαίρι του 1797 για να πάρει στην κατοχή του το νησί από τους Βενετούς είδε τον ντόπιο Έλληνα ιερέα να του προσφέρει ένα αντίτυπο της *Οδύσσειας*, δεν επρόκειτο απλώς για μια μεγαλόσημη χειρονομία που ενδεικνυόταν για την περίσταση. Τα ελληνικά κείμενα που χρησιμοποιούνταν από τους βυζαντινούς χρόνους έως τους νέους χρόνους, κείμενα επίσημα και ανεπίσημα και

6. Βλ. Χρήστος Γιανναράς, *Η Νεοελληνική ταυτότητα*, Αθήνα 1983.

επίσης σε κοινή γλώσσα, δεν πρέπει πια να αντιμετωπίζονται ως «απομεινάρια θλιβερά αλλοτινής αξίας»⁷ αλλά ως μνημεία μιας ανθεκτικότητας γλώσσας που επέζησε παρά τις εφόδους των ξένων εισβολέων και των γλωσσών τους.⁸ Όσοι κατοικούν στους ιστορικούς ελληνικούς τόπους και μιλούν τη μεγάλη αυτή γλώσσα έχουν εξίσου δικαίωμα να ονομάζονται Έλληνες και να ονομάζουν τη χώρα τους Ελλάδα όσο και οι κλασικοί Έλληνες.

7. «Sad relic[s] of departed worth». Στίχος του Βύρωνα, από το *Childe Harold's Pilgrimage* (1812), που αναφέρεται στη σκλαβωμένη Ελλάδα. (Σ. τ. Μ.)

8. Κολιόπουλος, Η «πέραν» Ελλάς και οι άλλοι Έλληνες, ... σ. 165 επ.

Βιβλιογραφία

- Bois, Guy (1979) «Sur la monnaie et les prix à la fin du Moyen Age: Réponse à John Jay», *Annales*, 34/2, 319-23.
- Bousma, W.I. (1979) «The Renaissance and the Drama of Western History», *American Historical Review*, 84, σ. 1-150.
- Brenner, Robert (1976) «Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe», *Past and Present*, 70 (Φεβρουάριος 1976), σ. 30-75.
- Clogg, Richard (2003) «Writing the History of Greece: Forty Years on», *Cambridge Papers in Modern Greek*, 11, σ. 25-50.
- Jay, John (1979) «Crise du féodalisme et conjoncture de prix à la fin du Moyen Age», *Annales*, 34/2, 305-18.
- Toynbee, Arnold (1922) *The Western Question in Greece and Turkey*, Βοστώνη-Νέα Υόρκη.
- Βακαλόπουλος, Α.Ε. (1974) *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη.
- (1996) *Νέα Ελληνική Ιστορία, 1204-1985*, Θεσσαλονίκη.
- Γιανναράς, Χρήστος (1983) *Η Νεοελληνική ταυτότητα*, Αθήνα.
- Κολιόπουλος, Ιωάννης Σ. (2003) *Η «πέραν» Ελλάς και οι άλλοι Έλληνες. Το σύγχρονο Ελληνικό Έθνος και οι ετερόγλωσσοι σύννοικοι Χριστιανοί (1800-1812)*, Θεσσαλονίκη.
- Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος (1874) *Ιστορία των Ελλήνων Έθνους...*, Αθήνα, τόμ. Ε.
- (1970) *Προλεγόμενα*, 2η έκδ. του 5ου τόμου, επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, Αθήνα.
- Πολυζωίδης, Αναστάσιος (1889) *Γενική ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, επιμ. Γ. Π. Κρέμος, Αθήνα, τόμ. 1.
- (1874) *Τα Νεοελληνικά: ήτοι τα κατά την Ελλάδα κυριώτερα συμβάντα και η κατάστασις της ελληνικής παιδείας από αλώσεως της Κορίνθου υπό των Ρωμαίων έως του εσχάτου υπέρ αυτονομίας εθνικού αγώνος 146 π.Χ.-1821 π.Χ.*, Αθήνα, τόμοι 1-3.